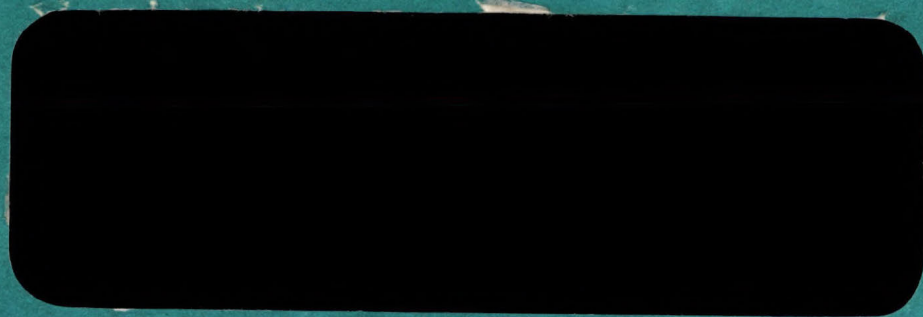

400
M97

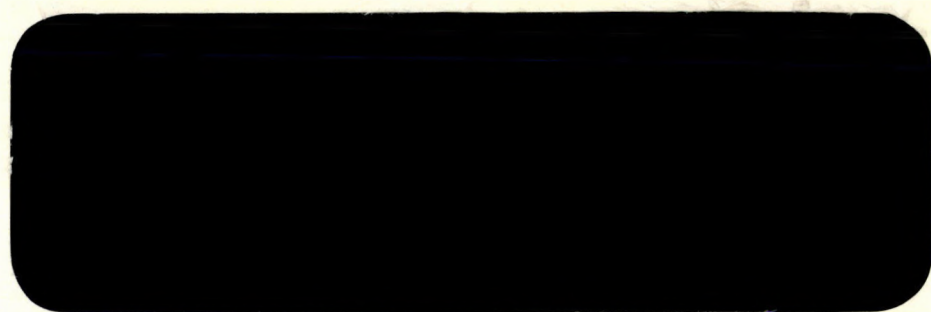
Paplan

MŰHELYMUNKÁK

a nyelvészet és társtudományai köréből

MTA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE

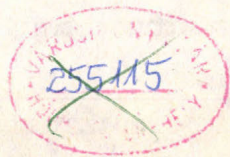
I. szám, 1985. november

TARTALOM

Herman József: Beköszöntő	3
Eöry Vilma: Elbeszélői nézőpont, kompozíció és stílus	7
Kálmán László - Prószéky Gábor: FMR Grammar	31
Kontra Miklós: Az Indiana Egyetem felépítéséről, működéséről, oktató- és kutatómunkájáról	43
Pléh Csaba: A hiperkorrekció és a "lazaság" között: a nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról	71
Réger Zita: Beszámoló a "Halmozottan hátrányos helyzet és a nyelvi fejlettség" című folyamatban lévő kutatási projektum néhány eredményéről	87
Solt Kornél: Téves illúziók a határozatlan predikátumok megrendszabályozásáról	119

NL0057614

I. szám, 1985. november

HERMAN JÓZSEF

BEKÖSZÖNTŐ

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A tudományos kiadványok kettős tekintetben is munkaeszközei a kutatásnak. Munkaeszközök az olvasó számára, mert közvetítik hozzá a tudományos munka elvben legfrissebb (ténylegesen 1-2 évvel korábbi) eredményeit, s őt a szép metaforával élőnek nevezett, in actu kutatás részesévé teszik. Másrészt viszont munkaeszközök (pontosabban annak kellene lenniük) a cikkíró számára is, mert eredményeit kiteszik a bíráló, a viták, a továbbfejlesztési és alkalmazási kísérletek próbájának. Ténylegesen a hagyományos műfajú nyomtatott folyóiratok e második funkciót ritkán töltötték be a maga teljességében, s az utóbbi évtizedek során az első funkció, a tudomány eleven folyamatának továbbítása, terjesztése is inkább a folyóiratokról szóló frazeológiában létezik, mint a valóságban. Szerteágazó okai vannak ennek, de a legfőbb okok könnyen összefoglalhatók, meg ismeretesek is: a nyelvtudomány fejlődésének, változásának üteme az utóbbi két - két és fél évtizedben rendkívüli mértékben és állandóan gyorsul, a folyóirati közlés átfutási ideje viszont gyakorlatilag nem rövidül. A folyóiratok számának állandó gyarapodása pedig (külföldön inkább, mint nálunk) a kutatóhelyek és a kutatásban résztvevők számának növekedését tükrözi csupán s megfelelő központi referáló folyóiratok hiányában az áttekintést, a kellő bibliográfiai tájékozottságon alapuló vitát nem könnyíti, hanem nehezíti. Ez a helyzet mindenkit nyomaszt, leginkább persze azokat, akik a meglévő folyóirati publikációs lehetőségekhez sem jutnak mindig könnyen hozzá: a fiatalokat.

Bizonyosan ezzel magyarázható, hogy új kiadványsorozatunk megjelentetését, hovatovább ma egy éve, formálisan is a Nyelvtudományi Intézet fiatal kutatóinak, dolgozóinak gyülekezete javasolta: ők érezték leginkább szükségét annak, hogy egy rövid átfutási idejű, rugalmas időközökben megjelenő, cikkek, kismonográfiák, "menetközbeni" munkabeszámolók közzétételére, irányított terjesztésére egyaránt alkalmas sorozat szolgálja minél hamarább, itthon és - ha lehet - külföldön, a termékeny viták közepette folyó hazai kutatás haladását. Talán nem veszik rossz néven e kezdeményezés elindítóit, ha megjegyzem: nem csupán saját érdekeiket, hanem - talán akaratlanul - a Nyelvtudományi Intézet és a nyelvtudomány általánosabb, aktuális szükségleteit, az idősebbnek tekinthető kutatók igényeit is kifejezte javaslatuk, s e meggyőződésünk-ből fakadóan kértünk fel az igen fiatal tagokból álló szerkesztőbizottság elnökéül, társelnökéül olyan kollégákat, akik már az ifjúkor felsőbb régióiban járnak. Általánosabb érdekűvé pedig ezt a javaslatot az információcsere gyorsításának, a viták kibontakoztatásának tudományszervezési célkitűzésén túl-

menő, tartalmibb, mélyebb összefüggések avatják.

A Nyelvtudományi Intézetben, az úgynevezett nagy tervmunkák - a nyelv-atlasz, az értelmező szótár, a történeti-etimológiai szótár, az "akadémiai" nyelvtan és más nagy kollektív művek - mellett, mögött, nem egyszer azok elkészültének alapjaként és feltételeként mindig is folyt egyéni kutatás, elméleti-módszertani tevékenység, s elődeim bölcsen és következetesen képviseltek nehéz pillanatokban is egy olyan tudánypolitikát, amely a gondolkodás, a vita, a tudományos véleménynyilvánítás szabadságát, az egyéni érdeklődés és tematika érvényesülését a tudományos élet természetes és elengedhetetlen életfeltételének tekintette. Ennek köszönhető, hogy az Intézet - tiszteletreméltó tervprodukciói mellett, s a nagyközönség számára talán rejtettebb formában - a magyarországi nyelvtudomány tematikai gazdagodásának, gyors elméleti fejlődésének, a hazai nyelvészet nemzetközi tekintélye növekedésének egyik forrásává, bázisává is lett.

Az egyének és kis csoportok alkotó elméleti nyugtalanságának, kísérletező és kezdeményező szenvedélyének szerepe, fontossága az Intézet történetének mostani szakaszában feltétlenül nőni fog. A ma folyó, vagy most induló nagy tervmunkáink legtöbbjének éppen az a jellegzetessége, hogy célkitűzése önmagában is újító, s módszertani vagy elméleti tekintetben a munkálatnak úttörő igénye van: a magyar nyelv nagy történeti nyelvtana szükségszerűen össze fog fonódni a nyelvtörténet elméleti problematikájának felvetésével, a "nagyszótár" az új, számítógépes lexikográfia kísérleti bázisa is lesz, más tervmunkák a szociolingvisztika és a pszicholingvisztika alkalmazási terpei, a strukturális magyar nyelvtannal való foglalkozásunk pedig már önmagában nyelvtanelméleti jellegű. S mindezek a témák oly mértékben tesznek szükségessé, sőt testesítenek meg interdiszciplináris kapcsolatokat a nyelvtudomány és más tudományok - véletlen sorrendben a matematika, a szociológia, a pszichológia, a művelődéstörténet, a logika és sok más diszciplína - között, hogy gyümölcsöző megvitatásuk a társtudományok képviselői nélkül alig lehetséges. Így tehát a "Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből" éppen ezért az Intézet gazdagodo, bizonyos fokig újuló tevékenységének jellegéhez, szükségleteihez kapcsolódó orgánus, amely az egyének alkotásain keresztül az Intézet - és talán a magyar nyelvtudomány - egészét szolgálja.

Sikeréhez nem elegendő az Igazgatóság segítsége - amely bizonyosan megadatik. Szívósság is kell hozzá, és szerencse. Kívánom, hogy egyik se hiányozzék.

EÖRY VILMA

ELBESZÉLŐI NÉZŐPONT, KOMPOZÍCIÓ ÉS STÍLUS

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

A korstílus kutatás időszerű kérdései közé tartozik, hogy a tartalmi szempontok figyelembevételével hogyan fedhetők fel az egyes stílusirányzatokra jellemző nyelvi jegyek. A legjárhatóbb útnak az látszik, ha a korszerű irodalom- és nyelvelméleti módszereket alkalmazva az egyes műveket, illetve életműveket komplexen elemezzük, s ezután vonjuk el a közös tartalomra, hangulatra stb. jellemző nyelvi jegyeket. A századforduló-századelő stílusi-
rányzatainak kutatásához kíván hozzájárulni a dolgozat, amely egy író életművének egy részét vizsgálja: Krúdy Szindbád-novelláit, illetve példaként egy Szindbád-novellát, és a felfedett stílusjegyeket, a szöveg makro- és mikrostruktúrájának, valamint több novella szuperstruktúrájának jellemzőit igyekszik beilleszteni egyrészt a novella műfaji változatainak, másrészt a századelő stílusirányzatainak rendszerébe.

A stílusirányzat-kutatás módszereiről

1. A stílusirányzatok kutatásának egyik legtöbbet vitatott kérdése a vizsgálatokban alkalmazott módszer. Fehér Erzsébetnek "Az irodalmi irányzatok kutatásának elméleti és módszertani megalapozása a magyar irodalomtudományban" című kéziratosa dolgozata igen alapos áttekintést ad az idevonatkozó véleményekről, és határozottan megfogalmazza Martinkó Andrásra, Sótér Istvánra, Vajda György Mihályra, Pór Péterre és Bojtár Endrére hivatkozva (Fehér é.n., 43-4.), hogy "Nincs művek feletti korstílus (...), az irodalomtudomány (...) az egyedi művek közös jegyeiből rajzolja meg az alkotó egyéni stílusát, majd több egyéni stílus közös vonásaiból építi fel az irányzati stílus modelljét" (Fehér é.n., 43.). Több irányzat nyilvánvaló egyidejű jelenléte esetében végképp csak ez a módszer lehet célravezető. Krúdy Gyulával kapcsolatban a több kötetre rúgó elemzés és kritika az impresszionizmustól kezdve a szecessziós, a szürrealizmuson át a szimbolizmusig sokféle stílusirányzatról beszél, célszerű lehet tehát először több művét önállóan, majd egymással összevetve elemezni, végül más, e korszakból való művekkel összehasonlítani, és kiemelni a közös jellemzőket.

2. "A kommunikációra vonatkozó újabb ismeretek alapján az irodalomelmélet az elbeszélő személyét (a feladót), műbeli helyzetét, az általa elmondott történethez (a közleményhez), valamint olvasójához (a befogadóhoz) való viszonyát az epikus mű strukturáló tényezőjének tekinti" (Fehér 1983, 92). Ennek a kérdéskörnek a megközelítéséhez Borisz Uszpenszkijnek A kompozíció poétikája című munkája ad segítséget (Uszpenszkij, 1984). A nézőpont problémája szerinte "központi kérdésnek számít a műalkotások kompozícióját illetően (...), jelen van mindazokban a művészeti ágakban, amelyek közvetlen kapcsolatban állnak a szemantikával (azaz a valóság denotátumként fellépő valamely részletének bemutatásával; ilyenek például a szépirodalom, a képzőművészet, a színház és a film (...)) a nézőpont problémája közvetlen összefüggésben van azokkal a művészeti ágakkal, amelyekben az alkotások a meghatározás szerint kétsíkúak, azaz megvan bennük a kifejezés és a tartalom síkja" Uszpenszkij, 4-5). Markiewicz (Markiewicz, 1968.) és Bahtyin (Bahtyin, 1976.) szerint is az elbeszélés nézőpontja és az ennek megfelelő közléstípusok a mű kompozíciós elemei.

/A téma részletesebb kifejtését ld. Raisz (é.n.) 19-20.) Krúdy művei, illetve a Szindbád-novellák esetében különösen hasznosnak ígérkezik a nézőpont felőli megközelítés, hiszen kivált az utóbbiakban a mű alapvető, meghatározó jellemvonása az elbeszélő állandó jelenléte. Éppen ez a kettős feladóra (elbeszélő - szereplő) építő jelleg határozza meg a Szindbádban a szerkezetet is, ezen belül a tulajdonképpeni cselekményteleniséget, a jellemek összemosódó rendszerét, a tárgyak és a helyszínek szerepét, az időt, valamint a szövegegység kialakításában részt vevő stílusformát is, amelynek egyik eleme a közléstípus.

II. A Szindbád-novellák

1. A Szindbád-novellák fontos helyet foglalnak el Krúdy életművében, jelentőségükben és időben is: írói működésének nagy részét végigkísérik, hiszen a történetek 1911 és 1933 között, folyamatosan keletkeztek. Az elemzők általános véleménye, hogy Krúdy Szindbádban találta meg egyik alakmását, akivel azonosulva szemléli emlékeit és a külvilágot. A novellák témáját, hangulatát Schöpflin Aladár így foglalja össze: "Szindbád, az ezeregyéjszaka kalandos hajósa álarcában maga az író járja be még egyszer azokat a helyeket, ahol forrongó, az életbe vezető utakat kereső fiatal-kora éveit töltötte...Útjaiban újra kigyulladnak szívében a régi lángok, újra átéli a régi bánatokat, megismétli a maga egész ifjúságát, de nem az egykori friss, tomboló étvággyal, öntudatlan naivitással, hanem a tudatosság bágyadt melankóliájával, amely halk, borongó mélézássá oldja fel elbeszélését, letompítja színeit, hangulattá hűti a hajdani lángolásokot" (idézi Kozocsa 1985, 835). Csupa tompa szín és hangulat tehát a Szindbád-történetek sora? A lazán egymáshoz kapcsolódó novelláknak cselekményük valóban alig van, de az emlékezés során vagy két emlékezés közben felbukkanó gondolatok, legtöbbször sajátos szabad asszociációk többet mondanak azért, mint a pusztán hangulat. A novellák hangjáról is számtalan jelzőt írtak már le: melankolikus, nosztalgikus, álmodozó stb., de nagyon találóak Kemény Simon szavai a Magyar Figyelőben az 1911-ben megjelent Szindbád ifjúságáról, melyek szerint: "egyenletes, nyugodt, életről, halálról, jóról, rosszról szólva mindig egy regiszteren marad... és mindig fölötte van annak, amiről beszél" (idézi Kozocsa 1985, 834). A novellákra általában érvényes ez a kissé távolságtartó szemléletmód,

amely kiindulópontja lehet a művekben állandóan jelen lévő, de néha fölerősödő ironikus-önironikus hangnak.

A Szindbád-novellák ennek az elbeszélő műfajnak nyilvánvalóan nem a klasszikus, érdekes cselekményre, érzelmi csúcspontra építő típusát képviselik. Sokkal közelebb állnak a századfordulón és a század elején kialakuló, illetve kialakulóban lévő, "modern", lírizálódott novellához, amelyben a cselekmény helyett a hangulatok és reflexiók uralkodnak, az író személye, véleménye, érzései, tehát szubjektuma közvetlenebbül jut kifejezésre, mint a klasszikus novellában (vö.: Raisz é.n. 1-2; Gáspári 1983, 78; Murvai 1976, 90-1.)

2. Az egész Szindbád-ciklus figyelembevételével vizsgáltam öt novellát részletesen: a kompozíciót alakító tényezőket a művek különböző szintjein (eszmei, tartalmi, formai szint), az elbeszélő nézőpontjából kiindulva. Az öt novella a következő: A régi hang (1911); A szerelem vége (1911); Az éji látogató (1915); Az ecetfák pirulása (1915); Tájékoztató (1915). Mindegyik a ciklus megjelenésének az első éveiből való, időben ezek esnek egybe leginkább a kutatócsoport által vizsgált korszakkal. A dolgozat viszont csak egy novellát dolgoz fel (Az éji látogató), mivel az írói közlés (a tartalom) és a módszer (a stílus) egységét csak egy és ugyanazon művön tudja érzékeltetni. A példaanyag is ebből a történetből származik, az általánosításoknál viszont figyelembe veszem a többi novella jellemzőit is, hogy a Szindbád-novellák "szuperstruktúrájának" a jellemzőit körvonalazhassam (vö. Balázs 1985, 323-45).

III. A globális kohézió kompozíciós elemei

1. A novellák által hordozott fő gondolat a múlt visszaidézésével kifejezett sóvárgás valami szép, álomszerű után, ami viszont már visszavonhatatlanul elmúlt. Témája a férfi és nő viszonya, amely éppúgy nem harmonikus, mint a történetekben szereplő, látszólag mellékesként megjelenő társadalmi viszonyok sem azok. Az uralkodó hangulat a témából következően is nosztalgikus. A múlt visszaálmódásának hangulatát azonban realisabbá teszi, a való élethez kapcsolja a finom ironia, illetve önironia, amely azt sugallja, hogy a régi utáni sóvárgás, a régi élmények, érzések fölidézése nem hoz az írónak igazi megnyugvást, játék marad csupán.

2. A novelláknak szinte nincs cselekményük. Általában

két ember kapcsolatáról, ismeretségről, találkozásáról szólnak, és effektív cselekvés nem igen fordul elő bennük. Az éji látogatóban a halott Szindbád egy este elhagyja a temetőt, visszatér egyik régi szerelméhez, Fruzsínához, és beszélgetnek. A "cselekmény" csak keretül szolgál ahhoz, hogy általánosabb dolgokról, férfi és nő viszonyáról, gonosz, rosszindulatú, kicsinyes, vagy csak egyszerűen esendő emberekről beszéljenek.

b. A j e l l e m e k rendszere a lírai jellegből adódóan egyszerűen áttekinthető. Az egyszálú cselekmény állandó főhőse Szindbád, az álomlovag, a nők ideálja, aki vissza-visszatér régi szerelmei színhelyére. Visszaidézi emlékeit, sokszor szembesíti a jelennel, és általában rezignáltan veszi tudomásul, hogy minden, ami szép és jó, az elmúlt, régen volt. Szindbád jelleméről konkrét dolgot nagyon nehéz megtudni, hiszen az író, akinek nézőpontja gyakorlatilag egybeesik hőséével, nem mond róla ítéletet. Abban a groteszk elemben, ahogy néha az öregedő Szindbádot láttatja, van már állásfoglalás: ironikusan, tehát önironikusan is szemléli a vénülő lovag álomhajhászását. A nők, ha Szindbáddal beszélnek, általában a legjobb, legszebb férfit ünneplik benne, legfőljebb hűtlenségét vetik a szemére. Megtudjuk a történetekből, hogy szereti a nőket, szeret szeretni, szeret hódítani: "Minden szeretett, ami hazugság, illúzió, elképzelés, regény" - mondja róla a Tájékoztató című, a Szindbád-történetek lényegét tartalmazó novella. Csupa elvont, lelki tulajdonság jellemzi tehát, nincs benne tettvágy, céltudatosság, cselekvése kimerül abban, hogy elsétál vagy elutazik a hölgyhöz, aki éppen eszébe jutott, de nem is annyira órá kíváncsi, mint az emlékeire. Az öregedő Szindbádban viszont van egyfajta bölcsesség, amely lehetővé teszi, hogy szinte egykedvűen idézzon föl régi érzelmeket. Az éji látogató Szindbádja kedvet kap a szoknyabolond nagybácsitól, aki a temetőben kriptaszomszédja, és meglátogatja azt a helyet, "hol életében a legboldogabb volt". Miután engedélyt ad Fruzsínának, hogy újra férjhez menjen, kiábrándultan, kedvetlenül, összetört öregemberként távozik.

A másik állandó szereplő a nő, akit hol H.Galamb Irmának, hol egyszerűen csak Fruzsínának vagy Fánynak hívnak. A kettős nézőpont az oka, hogy az író nem objektíven, hanem Szindbád szemüvegén keresztül szemléli a nőket, csak azt mondja el róluk, ami Szindbádnak fontos. Ezért nem kidolgozott jellemek, tulajdonságaik a hős gondolataiban, töredékesen villannak föl. Jellemző viszont beszédük: Szindbádhoz hasonlóan általában

ők sem "beszélgetnek", hanem befelé fordulva magukról mesélnek. Közlékenysé-
ség tekintetében ők vezetnek: nem mulasztják el felsorolni hajdani hódí-
tásaikat, dicsekedni szépségükkel, s panaszkodni a hűtlen férfiakra.
Ez a nyíltság, őszinteség, az örök női tulajdonságok vállalása mindennapi,
reális emberekké teszi őket. Külsejüket, korukat - természetesen csak
körülbelül -, esetleges tetteiket azonban az író, illetve Szindbád mondja
el. Külsejük leírásában sem törekszik teljességre: vagy a Szindbád számára
legigézőbb részletekkel éri be, vagy pusztán a női toalett darabjait
említi:

"Szindbád figyelmesen megnézte az asszonyt. A homloka és a szeme,
hátra fésült fodros, fekete haja és az árnyék hosszú szempillái
alatt: a régi."

A női öltözködés kellékei magukban is képesek fölidézni magát a
nőt, ereklyének számítanak:

"(...) a polgári hölgyektől hajsálakat, zsuzsukat, zsebkendőket,
harisnyakötőket kért emlékebe."

Fruzsinaról, Az éji látogató hősnőjéről megtudjuk, hogy mióta Szindbád
elhagyta, nagyon szerencsétlen lett. Kedvesén kívül elvesztette férjét
és gyermekeit, és az a legnagyobb gondja, hogy a szomszédok minden lépé-
sét figyelik. Azt látja megoldásnak, ha újra férjhez megy, és ehhez annak
a férfinak az engedélyét kéri, aki a legjobb volt hozzá.

A novellákban fel-felbukkannak mellékszereplők, akikről szinte
semmit sem tudunk meg, csak statisztálnak Szindbád és a nő találkozásá-
nál. Ilyen Az éji látogatóban a kártyavetőnő, aki megjósolja az asszony-
nak Szindbád érkezését, valamint a dajka, aki átélte asszonya szenvedé-
seit, és most kicsit félve ugyan a kísértettől, de beengedi Szindbádot
a házba. Ők reális figurák, ahogyan reálisak a Szindbád emlékeiben föl-
idézett falusi kántorok, tanítók, gavallérok, falusi kisasszonyok, vidéki
színésznők, szobaleányok stb. - a társadalom különböző rétegeinek jelleg-
zetes alakjai, de mindannyiukra érvényes, hogy típusként és nem egyéni-
ségként jelennek meg. A nagybácsi viszont, aki a kriptában Szindbád mellett
fekszik, sok szempontból hasonlít Szindbádra: életében fontos szerepet
játszottak a nők, s halála után is velük foglalkoznak a gondolatai.

A szerelők neve általában jellemez, a Szindbád-novellákban viszont
inkább hangulatot teremt. J. Soltész Katalin véleménye szerint talán

a nevek kötik Krúdyt leginkább az impresszionizmushoz.* A Szindbád névre asszociáló ezeregyéjszakai hangulatok villannak föl a Krúdy-hőssel kapcsolatban. Ha azonban elismerjük, hogy Szindbád nem pusztán hős, hanem alakmás, akkor ennek a névnek a választása azt is jelenti, hogy Krúdy maga is vállalja az utazást, kalandot, kockázatot kedvelő mesei hőssel azonosítható tulajdonságokat. Az egyelemű, a mindennapi életben használhatatlan név alkalmas arra, hogy olyan embert jelöljön, aki csak az álmok, a mesék világában érzi jól magát, a valódi életre szinte alkalmatlan - ezáltal a Szindbád név Krúdynál magában hordoz valami ironikus-önironikus színezetet is.

A nők neve változatos a Szindbád-novellákban, érdemes lenne összegyűjteni őket. Tüzetesebb névtani vizsgálat nélkül is nyilvánvaló azonban, hogy a Fanny, a Fruzsina, a Flóra, az Irma, a Malvin, az Ibolyka, a Georgina stb. különböző típusú, de mindig igazán nőies hölgyet jelöl. S bár adatom sajnos nincs rá, de a korabeli névdivathoz képest is kissé régiesnek, divatjamúltnak sejtem őket. Az éji látogató hősnője Fruzsina, neki azonban vezetékneve is van: Kecseginének hívják, amely bár a férje neve, mégis a szépasszony jelleméről árulkodik, nemkülönben az Aranykeblű ragadvány-név, amelyet bizonyára nem véletlenül kapott a városka lakóitól.

A mellékszereplőknek ritkán van nevük, ha igen, akkor Krúdy számára valami kevésbé romantikus: Teréznek hívják Az éji látogatóban Fruzsina öreg dajkáját.

c/ Az embert körülvevő t á r g y a k közül csak azoknak van jelentőségük, amelyek Szindbád számára fontosak, ezek viszont kiemelt szerepet kapnak, szinte szereplőkként jelennek meg. Ilyenek a női öltözködés apró kellékei, amelyek a múltat idézik föl, ugyanígy a múlt hangulatát teremtik meg a régi tárgyak, pl. képek (A szerelem vége), és az ifjúságot már-már szimbolikus erővel fölelevenítő, egykor divatos darabok Szindbád ruhatárából: a kecsegeorrú cipő, a Lavaliere-nyakkendő, a magasan kivágott fehér mellény.

A természet tárgyai is mint hangulatteremtő elemek jelennek meg: az őszi fák (Az ecetfák pirulása), az őszi szél, a hófúvás (Tájékoztató) az elmúlás, illetve az érzelmi viharok hangulatát festik alá, Az éji látogatóban a "térdig érő, friss hó" az egykori nyugalmat, a visszavágyott boldogságot idézi föl.

*Elhangzott az ELTE BTK Magyar Nyelvi Tanszékein működő stíluskutató csoport 1985. október 16-án tartott ülésén.

d/ A szereplőket körülvevő helyszínek változatosak, de határozatlanok. Némelyik csak egy-egy pillanatra tűnik föl, a "cselekmény" színhelye viszont általában elmosódott. Pontos leírást sosem kapunk róluk, legföljebb néhány tárgyról és a hely hangulatáról. Hogy városban vagy faluban, a fővárosban vagy egy vidéki kisvárosban játszódik-e a történet, általában kiderül. A fővárosi helyszínekről már azt is tudni lehet, hogy Pesten vagy Budán, a Vízivárosban vagy a Tabánban található-e (pl.: Pest és Budán a Krisztinaváros a színhely A régi hangban, a Tabán és a Víziváros Az ecetfák pirulásában). Sokszor azonban egyszerűen "valahol" Magyarországon játszódik a novella, mint Az éji látogató is. Csak onnan derül ki, hogy egy városkában vagyunk, hogy a történet első részének a helyszíne a kripta, a második részé pedig Fruzsina házában a kertje és a nő szobája. Az emlékezés közben felvillanó helyszíneket is csak megnevezi, de nem írja le: kisvárosok, sétányok, tánciskola, zárda stb. suhannak el a szeme előtt, s ezek nem annyira földrajzi, mint hangulati különbségeket, távolságokat jeleznek. Az ilyen egymástól hangulatukban alapvetően különböző helyek, mint például a tánciskola és a zárda, polaritásukkal összefoglaló jelentést sugallnak egy kis határozatlansággal: ezek a dolgok mindenütt, illetve akárhol történhetnek.

e/ A Szindbád-történetek idő szerkezete kevésbé bonyolult, mint amilyennek látszik. A reális idő szinte az örökkévalóság, legalábbis a múltban: a cselekmény során földidézett "múltban múlt" végtelen, nincs pontosan meghatározva. Az egyik idősíkhöz tehát az elbeszélés effektív történeteseinek az ideje, ami múlt, hiszen a narrátor úgy beszél az eseményekről, mint amelyek már régen történtek. Ehhez képest történtek még régebbi múltban mindazok a dolgok, amelyeket a narrátor vagy a szereplők földidéznek, Szindbád férfikorának eseményei. A harmadik idősíkhöz az elbeszélés ideje, amely az olvasóhoz a legközelebb esik, de általában ez is múlt, az elbeszélő jelen csak ritkán fordul elő, akkor, ha a novella eleji indításban pár mondat erejéig világosan szétválik az elbeszélő és Szindbád személye, s az elbeszélő egy ideig kívülről, távolról szemléli az eseményeket (pl. Utazás éjjel). A nyelvtani idő a két először említett idősíkhöz a -t-jeles múlt, és ugyanez jellemző az elbeszélő bevezetőjére is, amennyiben múlt időben beszél. Az elbeszélő és az összetett múlt idő egy-egy alakja csak szórványosan jelenik meg, de nem az előidejűség kifejezését szolgálja elsősorban, hanem archaikus hangulatával az elbeszélő

időnkénti ironikus elkülönülését, távolságtartását jelzi.

Az éji látogató Szindbád halála után valamikor, egy őszi napon kezdődik, és egy téli napon végződik. Az emlékezésekben az élete, férfikora elevenedik meg valami elmosódott, meseszerű múltban, amelyet ilyen időhatározók jellemeznek: hajdan, akkor, régen. Két idősíki különíthető tehát el benne, ugyanúgy, mint a legtöbb Szindbád-novellában. A párbeszéd grammatikai ideje általában a jelen, de a Szindbádban a jelen idő használatát a párbeszédekben is nagyon gyorsan fölváltja a múlt idő. Az idősíkok egymáshoz való viszonyáról meg kell jegyezni, hogy nem olvadnak egymásba észrevétlenül, mint például Proustnál, a Szindbád novellákban ezt a hatást a múlton belüli elmosódottság, határozatlanság kelti, az, hogy az egyes síkokon belüli elő- vagy utóidejűségnek maga az író sem tulajdonít jelentőséget.

3. Az elbeszélői nézőpont és a novella közléstípusai

A műalkotás szerkezete az elbeszélői nézőpontnak megfelelően különféle közlésmódú szerkezetegységekből épül fel. Ezeknek a műben előforduló típusai, illetve a típusok egymástól való elválaszthatósága, stílusbeli hasonlósága vagy különbsége támpontot adhat a mű (művek) stílusirányzatba való besorolásához. (Bizonyíték erre Fehér Erzsébet Kassák-elemzése, vö. Fehér (1983) 92-101; valamint Murvai Olga Kaffka-elemzése, vö. Murvai (1976) 89-139.) A közléstípus mint szerkezeti építőelem azonban nyelvi-szövegtani egység is, így egzakt módon vizsgálható: a benne található lexikai és grammatikai elemek minősége, bizonyos elemek hiánya vagy túlsúlya jellemezheti a közléstípust. (A közléstípus terminust az elbeszélői nézőpont szerint elkülöníthető, most tárgyalandó formákra használom, s ezeken belül különböztetek meg egymástól tematikailag és formailag eltérő - jobb híján - közlésmódoknak nevezett formákat, mint az elbeszélés, leírás, dialógus, a szereplő elbeszélése, reflexió, emlékezés stb.)

Krúdy vizsgált novelláiban háromféle közléstípust lehet elkülöníteni: a/ az elbeszélői monológ;

b/ a szereplők beszéde;

c/ az e kettő közötti átmeneti forma: az átélt vagy szabad függő beszéd.

a/ Mindegyik Szindbád-novella elbeszélői monológgal

kezdődik, aztán észrevétlenül átsiklik a főszereplő gondolatainak leírásába. Éppen ezért nagyon nehéz elválasztani egymástól a narrációt és a szabad függő beszédet. A tiszta narrációs szövegek legszembeütőbb jellemzője, hogy van bennük megnevezés, elhangzik tehát a két szereplő neve vagy annak a helyettesítője:

"Szindbád egy őszi napon elhagyá a kriptát, ahová saját akaratából elhelyezkedett, miután önkezűleg véget vetett életének." Az elbeszélői monológban - a műfaj hagyományainak megfelelően - az igék általában múlt idejűek. (Az idézett mondatban a régies, elbeszélő múltú alak a korábban már említett ironikus távolságtartást fejezi ki.) Mondatfajták tekintetében is egyöntetű: kijelentő mondatokat használ. A mondatok átlaghosszúsága 15,6 szó/mondat, egy mondategységre ebből 5,6 szó esik. Ez a szám magasabb, mint a köznyelvi és a népnyelvi átlag, ami 4 és 5 szó között van (Nagy 1980, 35; Szabó 1981, 466), ezeknél tehát hosszabbak a mondatok, rövidebbek viszont a Krúdy több novellájára kiszámított átlagnál (5,94 szó/mondat), és alacsonyabb ez az átlag a Krúdy-novellák narratív részeire kapott értéknél is (6,55 - vö. Raisz é.n., 43). Az előbbinek az okát világosan láthatjuk majd a szereplők beszéde és a szabad függő beszéd elemzésénél, az utóbbinak pedig az lehet az oka, hogy Raisz Rózsa sokkal szigorúbban vette a szabad függő beszéd kritériumait, s nála talán a narrációhoz számít az is, amit én már szabad függő beszédnek tartok. Rövid, egy-két szavas mondat a narratív részekben nincs. Az összetett mondatok viszont túlsúlyban vannak: az összes mondatnak mindössze 15,7 %-a egyszerű, a többi összetett. Már az idéző "félmondatok"-nak is csak 35,2 %-a egyszerű mondat. Az egy mondategységre jutó mondategységek száma 2,7, ami megfelel a Raisz Rózsa által kiszámított Krúdy-átlagnak.

Mérvadó lehet a szövegegységek határainak a megállapításánál a benne előforduló kapcsolóelemek mennyisége és minősége. A narrációs szövegek belső tagmondatainak élén álló szavakat szófaji jellegük szerint osztályoztam (vö. Murvai 1976, 112). Az esetek 82 %-ában kötőszó volt a kapcsolóelem, a fennmaradó 18 %-ot főnév, határozószó, melléknév és számnév adta. A kis korpusz miatt az utóbbiak előfordulása lehet véletlen, de az előbbié, a kötőszók ilyen magas arányáé nem. Szoros tehát a kapcsolat a mondategységek között, ami egyik kézenfekvő magyarázata a Krúdy-mondatok hömpölygésének, ezek szerint még az elbeszélői monológban is.

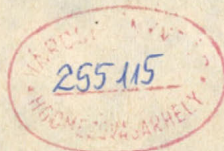
b/ Könnyen elkülöníthető közléstípus, grafikailag is világosan elválík a többitől a szereplők beszéde. Nem véletlenül nevezem így ezt a közléstípust, hiszen a szorosan vett dialógus ritka a Szindbád novellákban, helyette a szereplők inkább mesélnek. Erről vallanak a nyelvi jellemzők is: az igék ideje itt is inkább a múlt, a jelen idő ritka - mindez a történet-jelleget erősíti. A kijelentő mondatok mellett a kérdő mondatok megnövekedett aránya tűnik fel, ezek azonban nem annyira kíváncsiságot tükröznek, hanem valami, konkrét választ nem is váró rezignált panaszt. A mondatok átlaghosszúsága 10,6 szó mondatonként, mintegy 30 %-kal rövidebbek tehát, mint a narratív részek mondatai. Egy mondategységre 5,6 szó esik, ez az átlag megfelel a több Krúdy-novella párbeszédes részeiben mért átlagnak, de jóval hosszabb pl. a Kaffka-novellák hasonló részeinek mondategységeinél (3,47 szó/mondategység - vö. Raisz é.n. 43). Előfordulnak egy-két szavas mondatok is, de erősen hosszúak is, attól függően, ki és milyen helyzetben beszél. Az összetett mondatok itt is túlsúlyban vannak, az összes mondat 62,5 %-át teszik ki, arányuk azonban kisebb, mint az elbeszélői monológban. Az egy mondategészre jutó mondategység 2,32, tagmondatszámukat tekintve tehát jóval rövidebbek, mint a narráció mondatai. Természetes, hogy a párbeszédekben rövidebbek a mondatok, de hogy csak ennyivel rövidebbek a narrátor mondatainál, annak végső soron a mű nézőpontja az oka. A leghosszabb szövegegységet Szindbád mondja el a "párbeszéd" belül is, az ő nyelvi jellemzői közelítik tehát a párbeszédet a narráció felé. A kapcsolóelemek közül itt is a kötőszók vannak túlsúlyban (84 %), a szereplők beszédének átlagos kohéziója megegyezik tehát a narrátor szövegének a kohéziójával.

A szereplők beszéde azonban nemcsak mint közléstípus, alapvető szövegépítő egység, hanem mint jellemző eszköz is funkcionál. Az egyes szereplők beszéde közti különbség, esetleg azonosság a narrátoréval első sorban azáltal jellemez, hogy közli velünk az író álláspontját.

Szindbád mindössze négyszer szólal meg a novellában, mindannyiszor a Fruzsínával folytatott beszélgetés közben. Csak egy rövid közbevetés nevezhető azonban igazán párbeszédnek, illetve annak egy részének, ez ugyanis kérdésre válaszol:

"Megengedem, mert jól viselte magát."

Szindbád többi megszólalásának csak egy-egy része, általában az eleje és a vége kapcsolódik szorosabban a konkrét helyzethez. Még a rövid,

néhány mondatos közlés is költői, a Krúdyra más írásaiban is jellemző dezanthropomorfizáló hasonlat elvonttá, légiessé teszi:

"Engem nem lát senki, mert hiszen én szellem vagyok. Csupán maga lát Fruzsinka. Beszélgetek magához, mint egy álom, amely az ágy szélén üldögél."

Szindbád beszédének a többi, monológga terebélyesedett, nagyobbik része már elkalandozik az álmok és emlékek világába:

"Ej, gondoljon szebb dolgokra. Járt-e azóta azokon a helyeken, hol velem járt karba fogódzva, midőn nem láttak az emberek? Járt-e messzi külvárosokban, ahol a házak megkisebbedtek, hogy az ereszüket elértük? Járt-e régi temetőekben valakivel, ahol az eső már lemosta a halottak nevét a fejfákról, és ezen a réven mind egyenlők lettek a halottak? Volt kis cukrászdákban, ahol az asztal alatt a lábunk összeért, és kis fogadóban, ahol egyszer megszálltunk, és a fogadónak olyan piros arca volt, mint az angol regényekben, parkra nyílt az ablakunk, és a piros vadszőlőleveleket a kezünkkel elérhettük? Utazott vidéki kocsin őszi tájak felett, midőn egész úton egymás kezét fogtuk, anélkül hogy tudnánk, miért? Sokan mondták azóta, amióta én innen elmentem, hogy a lába formásabb, mint a vadaskertek szarvasainak lába, s keze fehérebb, mint a hercegnőké, akik már régen meghaltak, s egyéb dolguk sincs, mint szép kezüket a nehéz selyemruhán tartani, a nyakán a hajfürtök borral és étellel jóllakott fiatal férfiak gondolatai, és a selyemszoknyájának a zizegése a júniusi erdő mohájának a susogása, ahol boldogtalan-boldog szerelmesek csókolóztak? Mondták azóta, hogy meghalnak magáért, és az élet maga nélkül céltalan és reménytelen?"

Koncentráltan tartalmazza ez a részlet a Szindbád beszédére jellemző vonásokat. Magas fokú költőisége (ismétlések, párhuzamok, fokozás, hasonlatok, metaforák) annak a bizonyítéka, hogy Szindbád még a párbeszédekben sem tud kilépni az álmok, az emlékek világából, sőt érzelmei ebben a közléstípusban a legintenzívebbek. A különféle helyekhez kapcsolódó, az időtlenségbe vesző emlékek, érzelmek villódzó fölsorolása tipikusan impresszionista részletet hoz létre.

Milyen helyet foglal el Szindbád beszéde a közléstípusok között az eddig is vizsgált nyelvi elemek tanúsága szerint? A dialógusban természetes jelen idejű igealakok mellett, mégpedig ezeknél jóval nagyobb

arányban, jelen van a múlt is (a 40 igei állítmányból 26 múlt idejű, és 14 jelen idejű). A Krúdynál egyébként ritka névszói állítmány (Nagy Ferenc statisztikája szerint az összes állítmánynak mindössze 0,9 %-a) itt nagyobb arányban fordul elő (az összes állítmány 11,1 %-a), s ez a nominalitás a pontosabban meg nem határozott múlttal együtt időtlenséget áraszt (vö. Nagy é.n., 13). A kérdő mondatok magas arányszáma a kijelentőkhöz képest – mindegyikből ugyanannyi van – talán véletlen ebben a novellában, de a vele járó nagyobb érzelmi töltés általában is jellemző Szindbád beszédére. A kérdő mondatok itt tehát másodlagos, ráértett jelen-téssel az érzelmektől fűtött tűnődést adják vissza. Szindbád mondatainak átlaghosszúsága 18,3 szó/mondat, egy mondategységre 5,2 szó esik. A mondatok hosszabbak tehát a narrátorénál és az összes beszélőénél, a mondategységek viszont rövidebbek. Az idézett részlet ritmikusságának talán éppen ez, a viszonylag rövid mondategységekből álló, egyre növekvő tagmondatszámú összetett mondat jelenléte az egyik oka. Az összetett mondat egyébként is stílusmeghatározó Szindbád beszédében: az egy mondategészre jutó mondategységek száma 3,5, ami több, mint egy egésszel magasabb, mint az összes párbeszéd azonos mutatója, egyértelmű tehát, hogy az összetett mondatok tekintetében is Szindbád beszéde közelíti az egyenes beszédet a narrátoréhoz. És hogy a Krúdy több novellájára kiszámított átlagnál is majdnem egy egésszel magasabb ez a szám, ismét azt bizonyítja, hogy a Szindbád-novellák jellegzetes hangja legkoncentráltabban Szindbád beszédében jelentkezik. A kapcsolóelemek közül itt is a kötőszók vannak túlsúlyban, mégpedig 90 %-ban: a folyamatosság, a szöveg egysége még erőteljesebb, mint a narrátoré.

Fruzsina majdnem annyit beszél, mint Szindbád, mégsem bontja meg a novella egységes hangulatát. Ennek az elbeszélői nézőpont az oka. Nem objektív szemlélőként írja le és beszélteti nőalakjait, hanem Szindbád szemével láttatja. Szindbád pedig csak a számára fontos részleteket veszi észre, ezért nem önálló, kidolgozott jelleme, s beszélni is csak úgy, ugyanazon a regiszteren tudnak, mint Szindbád. Hogy Szindbád számára ők nem egyszerűen emberek, sőt egyáltalán nem személyiségek, hanem az örök női tulajdonságok megtestesítői, kiderül megszólalásaikból. Fruzsina kilenc alkalommal ragadja magához a szót, ez már maga jellemző, igaz, mindig rövidebben beszél, mint társa. Ebből öt megszólalás a kíváncsiságot, felindultságot tükrözi pattogó, rövid kérdéseivel, parancsaival:

"Hívd be, Teréz"; "Honnan jön?" stb.

Igéri mozgalmassabbak, több a jelen idejű alak, sőt a jövőre való utalás is megjelenik:

"Férjhez kell mennem, Szindbád (...) A hálósobámon lyukat fúrt a kíváncsi szomszéd, és onnan meglesi még az álmaimat is. Már álmodni sem merek. Tudom, ha egyszer majd férjhez mentem, békében hagynak."

A határozottság és tényszerűség jellemző még az emlékezéseire is, amelyek azonban vibrálóbbak, nyugtalanabbak, mint Szindbádéi, és szaggatottságukkal jobban hasonlítanak a beszédre:

"sok mindent mondtak azóta... De mindenki hazudott, csak maga mondott igazat, Szindbád. Ah, hogy hittem magának. Mint egy istennek, mint anyámnak, mikor még gyermek voltam. És azokra a helyekre, ahol magával jártam - ahol mindig arról beszélgettünk, hogy mily végtelenül szeretjük egymást - többé sohase mentem el más férfival. A tó, melyen csónakáztunk, nem látta vállam fölött tükrében más férfi arcát, és szégyelltem volna magamat az öreg cukrász bácsi előtt, hogy egy vagy két év múlva másik férfit várok reménykedve s izgatottan a kis cukrászboltban, ahol emberemlékezet óta tilosban járó nők a férfiakat várják. Megengedi, hogy férjhez menjek?"

Fruzsina mondatainak hosszúsága alig fele Szindbád mondatainak (7,9 szó/mondat), az egy mondategységre eső szószám pedig csak 3,9, a már idézett köznyelvi átlag alatt van. Kevés a többszörösen összetett mondat is: egy mondategészre átlagban mindössze 2 mondategység jut. A kapcsolóelemeken belül a kötőszók aránya viszont közelít az eddigiekhez: 80 %. A narrációtól és Szindbád beszédétől való eltéréseit talán éppen az erős kohézió semlegesíti annyira, hogy belesimul a szöveg egészébe.

(A Szindbád novellákban általában nincs jelentősége a belső monológnak, a vizsgált öt novellában Raisz Rózsa sem talált ilyent - vö. Raisz é.n. 30. - és magam sem a Szindbád novellákban. De a teljesség kedvéért meg kell említeni, hogy Fruzsina szavait egy esetben a belső monológ formai ismérveinek megfelelően idézi az író?

"- Hát igen, mikor meghalt, akkor is megálmodtam - folytatta az asszony, mintha valamely rövid gondolathoz térne vissza. Egy gondolathoz, amely a ruhája szélére telepedett, mint valamely szőrös majmocska, és megy, mendegél vele, mindenütt mögötte. Néha hátrafordul az asszony. Ugyan ki jár mögöttem?"

Nem lehet azonban véletlen, hogy a vívódó, tépelődő, reális asszonyalak gondolatát vetíti így ki az író.)

A dajka, a kártyavetőnő és a nagybácsi szerepe jelentéktelen, ez beszédükben is megnyilvánul: hárman mindössze nyolc mondatot mondanak. Ebből kettő kérdőmondat: az egyik, a nagybácsié, a Szindbádhoz hasonló "szoknyabolondé", ugyanolyan révedező, tűnődő kérdés, amilyent Szindbád szokott föltenni:

"Vajon mit csinál most Helénke?".

A másik igazi, választ váró kérdés:

"Akarja látni, asszonyom?".

A nyelvi elemeknek ez a primér jelentése kerül előtérbe a két női mellékszereplő beszédében, kijelentéseik tárgyilagosaak. A mondatok élőbeszéd-szerűek, rövidek: átlagos szószámuk 6,6, a mondategységre jutó szószám pedig 4,6. Összetett mondatból három van a beszédükben, de mindegyik csak kéttagú. Szövegkohézióról nem érdemes, nem is igen lehet beszélni, mert a szöveggé szerveződött korpusz olyan kicsi, hogy a statisztikai eredmény félrevezető lenne.

A szereplők közül tehát Szindbád nyelvi jellegzetességei vannak a legközelebb a narrátoréhoz, ez tényszerű bizonyítéka annak, hogy a szimpátiája Szindbádé, sőt meg is fordíthatjuk a dolgot: a narrátor szövege Szindbád beszédéhez áll a legközelebb. Az oda-vissza érvényes hasonlóság alátámasztja azt a föltevést, hogy az elbeszélői nézőpont általában Szindbádéval azonos, és hogy a narrátor csak ritkán szemléli kívülről a hőst. A többi szereplő megnyilatkozásainak jellemzői szemben állnak a narrátor, illetve Szindbád közléseivel, jobban hasonlítanak a mindennapi beszédre, reálisabb, sőt epikusabb színt vegyítenek a Szindbád beszéde által meghatározott lírai hangulatba. A szoros kohézió azonban biztosítja, hogy ennek ellenére egységes a novella hangulata.

c/ A narráció és a dialógus közti átmeneti formaként Krúdynál csak az á t é l t vagy s z a b a d f ü g g ő b e s z é d jelenik meg. Hangsúlyozni kell, hogy nála valóban átmeneti formának számít, hiszen a narrátor néhány mondatos, majdnem objektív közlésétől a belső nézőpont egy-egy szóra terjedő jelén át a majdnem mintaszerű szabad függő beszédig minden fokozat előfordul, igazán tipikus szabad függő beszéd azonban ritkán fordul elő nála.

A szabad függő beszéd nyomait már a narrációban felfedezhetjük:

az elbeszélő belső nézőpontja tükröződik, miközben Szindbádról mesél:

"(Szindbád) Sajnálattal tapasztalta, hogy a szalonruha (...) már divatját múlta."

"(...) egy szomorú, nedves temető sóhajtozó fái alatt megvonult, és egy esztendeig hallgatta az eső kopogását, a hópelyhek zenélését, és néha unalomból szóba állott meghalt rokonaival."

Ezek az igék és határozóragos névszók belső történést jelentenek, illetve lelki folyamatokra utalnak, olyasmire, amit az objektív, külső szemlélő nem vehetne észre. A belső szemléletről vallanak az erőteljes érzelmi töltést hordozó alakzatok is. Az éji látogatóban pl. az igei állítmány ismétlése:

"Hajdan szerette a kecsgeorrú cipőt és a levendula-illatot (...) Szerette a csokorba köthető Lavalierre-nyakkendőt, és a magasan kivágott fehér mellényt (...)"

Szindbád emlékeinek felsorolását szubjektívvé, átéltté teszik a szinte határtalanul áradó felsorolások, halmozások (sokszor mellékmondathalmozások):

"Ez volt régen Szindbád, a fáradhatatlan utazó, a nők barátja, kisvárosi házakban álmodozó asszonyok lovagja, zárdába lépő szüzek utolsó világi gondolata, öregedő hölgyek reménysége...";

"A bástyasétányon vagy a tánciskolában megszagolgatta a nők ruháját, szerelmet vallott, és sohasem hazudott, eszeveszett módjára ácsorgott ablakuk alatt, (...), ajándékot adott a szobaleánynak, és vakmerően behatolt idegen házakba, hogy kezet csókoljon ismeretlen nőknek, áldását kérje az idősebb asszonyságoknak, és a pillanatnyi gyönyör, a titkos boldogság, az elröppenő perc fontosságát bizonyítsa először látott nőknek meglepett helyzetükben."

A részletekből kiemelt lexikai, grammatikai és stilisztikai eszközök hasonló szerepet játszanak, mint Szindbád egyenes beszédében: mindkét helyen ismétlődik, sőt fokozódik a párhuzamba állított mondatok kezdő állítmánya, jelentős a tagmondathalmozás. Mindkettőre jellemző, hogy az igével gyorsan indított mondatok párhuzamos tagmondatai egyre hosszabbak lesznek, hosszabbodnak a halmozott tagmondatok, nő a halmozott mondatrészek bővítményeinek a száma. A terjedelemnövekedés a tempót lassítja: az érzelmek fokozatosan föloldódnak az emlékekben. Hogy ezeket a szabad függő beszédre emlékeztető elemeket a narráció részeként kell-e kezelnünk,

vagy a szabad függő beszéd egy-egy szóra vagy néhány szerkezetre kiterjedő, elemi formájának, valóban kérdés lehet. De akár ide, akár oda soroljuk őket, amellet tanúskodnak, hogy nyelvileg is összemosódik a határ a narráció és a szabad függő beszéd között.

A szabad függő beszéd pregnánsabb példája is előfordul azonban a Szindbád-novellákban. Ezekben a szerkezetegységekben kétségtelen a hős gondolatainak, a rá jellemző beszédmódnak az elsősege:

"Szindbád figyelmesen megnézte az asszonyt. A homloka és a szeme, hátra fésült fodros, fekete haja és az árnyék hosszú szempillái alatt: a régi. Aranykeblű Kecseginé volt a neve a városkában: vajon még most is ezen a néven hívják a férfiak? Csak a halántékán és a sápadtkás arcán maradtak némi nyomai az álmatlan éjszakáknak és a párnába fojtott zokogásoknak. Sokan mentek el innen, akiknek koporsóját sírva lehetett elkísérni. Férj, gyermekek és a kedves egymás után elmendegéltek. Szegény asszony élete csupa szomorúság. És a kandi, leskelődő szomszédok is elkeserítik az özvegyasszony életét. Talán már a falakba is lyukakat fúrtak, amelyeken át megfigyelik a férfi nélküli asszony életét. Ki jár hozzá esténként? Kivel beszélget? Igazán csak halott kedveseire gondol?"

A szobában jelen lévő Szindbád nézőpontjáról árulkodik formailag is az ezen és az innen közelséget, közvetlenséget jelentő névmás és határozószó. Sokkal inkább hasonlít az élő beszédre ez a részlet, mint Szindbád egyenes beszéde. Rövidebbek a mondatai, a kérdő mondatok primér jelentése érvényesül, még a felhasznált szavak is tárgyyszerűbbek. Ez utóbbinak az oka bizonyára Kecseginé személye, a körülötte zajló, nagyon is mindennapi események szemlélése. Amikor ugyanis általánosabb, nagyobb horderejű dolgokról van szó, Szindbád gondolatai ismét költői formát öltenek:

"Ah, akkor még érdemes volt élni, mikor titokzatosan lehetett megjelenni éjjel, kertek alatt, ablakokat megkopogtatni, gyönyörű szavakat mondani várakozó nőknek: a hajfürtről, a kis fehér kézről és a nyak különös hajlásáról, lángolni, elhervadni és boldogan nevetni, midőn a vonat tovább vitte a városból."

A mondatrészek és tagmondatok párhuzama, halmozása, fokozása hasonló, mint Szindbád beszédében, de általánosabb érvényű: erre mutatnak a főnévi igenevek, illetve a főnévi igeneves szerkezetek. Az átélést jelző lexikai elem még az ah indulatszó ebben a szerkezetegységben. Érdemes megnézni,

hogy a nyelvi elemek statisztikája szerint hol helyezkedik el Szindbád átélt beszéde a narrációhoz és az egyenes beszédhez képest:

	szó/mondat	szó/mondat egység	mondat/mondat egység
narr.-ban	15,6	5,6	2,7
szab. f.b.-ben	13,5	7,8	1,7
egyeses b.-ben	18,3	5,2	3,5

Az adatok szerint Szindbád egyenes beszédben használja a leghosszabb, összetett mondatokat, mondat egységei viszont itt a legrövidebbek. Mondathosszság és összetétel tekintetében a narrációs szövegekhez közelebb áll, mint a saját átélt beszédéhez. Szindbád átélt beszéde a leghétköznapibb a három összehasonlított kategória közül: rövidebbek a mondatok, az összetett mondatok aránya kicsi, viszont a mondat egységek a többi közléstípushoz képest hosszabbak. A szabad függő beszéd mutatja meg az álmodozó Szindbádban azt az embert, aki néha azért észreveszi a körülötte lévő világot is. Ezek után nem csoda, hogy ez a közléstípus nem általános a Szindbád-novellákban, Szindbád jelleméből az álmodozó marad mindvégig előtérben.

Szabad függő beszéd nemcsak Szindbád, hanem a többi szereplő gondolatait, beszédét is földidézheti. Egyértelműen Fruzsina nézőpontjára utal az érzelmileg meghatározó drága fő és a tipikus női szemlélet, hogy a fehér mellényről az jut az eszébe, hogy ki lehetett az a másik, aki kimosta?

"Mikor utoljára erre járt Szindbád, olyan halkan őszült a halántéka, mint késő őszi dőben a bizonytalanul, félénken érkező első hópelyhek. Most már tél volt a drága főn, amelyet a női kar annyiszor kulcsolt a szívére (...) És a fehér mellényt napfényen szárította tán a gondos női kéz?"

A statisztikai adatok milyen helyet jelölnek ki a szabad függő beszédnek a narráció és az egyenes beszéd között?

	szó/mondat	szó/mondat- egység	mondat/mondat- egység	kapcsolóelem		laza
				szoros kötőszó	egyéb	
narráció	15,6	5,6	2,7	82 %	-	18 %
egyeses b.	10,6	5,6	2,3	84 %	5,7 %	10 %
szabad f.b.	12,6	7,4	1,7	50 %	12 %	38 %

A szabad függő beszéd mondatai tehát rövidebbek, mint a narrációé, de a mondategységek a szabad függő beszédben hosszabbak, ez megfelel annak a ténynek, hogy a szabad függő beszéd emlékeztet az élő beszédre. A mondatok és mondategységek átlaghosszúsága nagyobb azonban az egyenes beszédre kiszámított átlagnál. Az összetett mondatok itt is túlsúlyban vannak, az egy mondategészre jutó mondategységek száma azonban nagyon alacsony. A szabad függő beszéd élőbeszédszerűségét és tényszerűségét igazolják ezek a számok a többi közléstípussal szemben. A költőibb mondatpárhuzamok helyett az érzelmeket inkább a szaggatottság, illetve a mondaton belüli bőbeszédűség, a halmozások fejezik ki. A kapcsolóelemek minősége is különbözik a többi közléstípusban találhatókétól: a szabad függő beszédben a mondatok belső tagmondatainak élén csak 50 %-ban találhatók kötőszók, 12 %-ban a még mindig szorosabb kapcsolást eredményező ige és névmás, a többi főnév, határozószó, melléknév, módosítószó, főnévi igenév és számnév, amelyek laza kapcsolatot hoznak létre a mondategységek között. A szoros kapcsolat a narrációban és az egyenes beszédben mérthez képest tehát jóval kisebb arányú, s igazolja azt az első olvasásra keletkező benyomást, hogy a szabad függő közléstípus mint szövegegység lazább, szaggatottabb a többi közléstípusnál. Az egy-két szavas mondatok, különösen kérdőmondatok gyakorisága is emellett szól. Lazasága viszont nem éri el azt a fokot, amit Kaffka Margit novellái mutatnak: nála a szorosan kapcsolódó elemek mindössze 22,6 %-ot tesznek ki a szabad függő beszédben (Murvai 1976, 112). Tehát a tipikusan impresszionista átélt beszédhez képest Krúdy egyhangú, sima, sokkal kevesebb feszültséget fejez ki.

4. A Szindbád-történetek címe változatos grammatikai szerkezetet mutat az egyszavastól (Marabu, Rozina) a teljes mondatból állóig, ami ráadásul összetett mondat (Legjobb olyan asszonyt elvenni, akinek első urát felakasztották). Jelentésük szerint a szimbolikustól a tartalom-összefoglalóig szintén széles a skála. Az éji látogató példa lehet a talán leggyakoribb, egyben legjellegzetesebb Krúdy-címtípusra: egy szintagma névelővel vagy anélkül a történetben leírt találkozás egyik szereplőjét (A mesemondó asszony, A beteg nő, A ködmönös nő) nevezi meg, sokszor magát Szindbádot (Az éji látogató, Az érzelműs utas). A cím hangulata a kissé választékos és romantikus éji jelzővel előkészíti a novella hangulatát.

5. Mik tehát a Krúdy-novella (Az éji látogató) s z ö v e g s z e r - k e z e t é n e k jellemzői? Legerőteljesebb strukturáló elvnek az elbeszélő nézőpontjából következő belső szemlélet látszik: emiatt fontosabb az emlék, az érzés, mint a cselekmény, emiatt nem önálló egyéniségek a jobban kirajzolt jellemek sem, emiatt van csak a Szindbád emlékeiben vagy szeme előtt föltűnő tárgyaknak és helyeknek jelentőségük, s ezért mosódik a múltba az idő. Szindbád jellege, gondolatai tehát a kiindulópont, az ő gondolatról-gondolatra járó asszociációi adják a novella lényegét. A határozatlanul meglévő kettős nézőpontúság szegmentálja a novella egészét különféle közléstípusokra, de sokszor úgy, hogy észrevétlenül áttűnnek egymásba, hiszen a narráció tartalmazza a szabad függő beszéd és Szindbád egyenes beszédének a jellemzőit, a szabad függő beszéd az egyenes beszédét és a narrációét, az egyenes beszéd a narrációét. Csak statisztikai vizsgálat tudja kimutatni, hogy határozott lexikai, grammatikai, mondattani és szövegtani különbség van köztük, csak ez tudja igazolni meglétüket. Határaik meghúzására viszont nehéz támpontot adni: ez mint negatív jellemző a meglévő közléstípus összeolvadását igazolja.

Megvannak azonban a novellában a klasszikus novellaszerkesztés nyomai is: eszerint ellentétre épül föl a novella. Az első rész fantasztikus, a temetőben egy kriptában játszódik a történet egy őszi napon. A halottak emlékeznek, álmodoznak, örökérvényű gondolatokat fogalmaznak meg, még beszélnek is, és néha fölkelnek. A másik rész a valódi világban játszódik egy kisvárosi házban, ahova egy téli napon látogató érkezik, s a beszélgetés, legalábbis részben reális dolgokról folyik. A második rész reálisabb színezetét azonban kísértetiessé teszi, hogy Szindbád éjszaka, szellemként jelenik meg. A két, egymásra épülő szerkezetforma közül azonban az elsőt érzem erősebbnek, meghatározóbbnak, olyannak, amelynek nyomán jobban megközelíthető a Krúdy-novella lényege.

IV. A Szindbád-novellák helye a novella műfaján belül

A Szindbád-novellák a századordulón-századelőn átalakuló novellák műfaján belül átmeneti helyet foglalnak el. Nostalgikus hangulatuk, cselekményüknek a logikája, hogy azért van bennük expozíció és megoldás, hogy az idősíkok logikusan épülnek egymásra, hogy - bár nem ez a legfontosabb - van epikus idő, hogy a cselekmény helyhez köthető, mind a mikszáthi

novellatípus folytatásának mutatja. Az viszont, hogy a cselekmény nem anekdotikus, nem is igazán fontos, helyette emlékképek merülnek föl, az élet, a férfi és a nő kapcsolatának értelme fölötti meditációk: hogy az idő a múlton belül határozatlan, elmosódott, hogy a helyek és tárgyak inkább csak szimbolikus jelentésűek, hogy a jellemeket a szerző magához hasonlítja, tehát az egész novella monologikus jelleget ölt, mind amellet szólnak, hogy erőteljesen lírizálódott, szubjektívizálódott Krúdy kezében a novella. Az előbbiekből következik, hogy kapcsolódik a romantikus-realista novellatípushoz, az utóbbiak pedig azt mutatják, hogy közeledik a lélekelemző, impresszionista novellatípushoz, amelynek legjellemzőbb darabjait Kaffka Margit prózájában találjuk. Míg azonban Kaffka Margit pillanatnyi benyomások tükrözésére törekszik, Krúdy egy állandó érzést, hangulatot ír le, s még a hely, a személyek és a helyzetek is csak látszólag változnak. Míg Kaffka érzelmi hullámvázakat követ, Krúdy - kisebb kilengésektől eltekintve - ugyanezen az érzelmi, hangulati hőfokon marad, hangulatában sokkal kiegyensúlyozottabb tehát, mint Kaffka. És miközben Kaffka a novelláiban egyidejűsége törekszik, a Szindbád-novellákból az időtlenség árad. (A Kaffka Margitra vonatkozó megállapításokhoz l. Murvai O.1976), Mindebből az következik, hogy a Szindbád-novellák egy, a klasszikus novellára épülő, realista és romantikus színezetet is hordozó, de annál szubjektívebb, líraibb típust képviselnek, viszont nem impresszionisták. Ugyanezt mutatják Nagy Ferenc és Raisz Rózsa több Krúdy-novellára érvényes adatai is. (vö. Nagy 1980, é.n. és Raisz é.n.).

Hol a helyük akkor az olyan részleteknek, mint a sok novellában meglevő leírások, amelyek vizuális képek sorát adják (pl. Az ecetfák pirulásában a színhelyek felsorolása, ahol Szindbád és Fanny találkozott, vagy mint a Szindbád beszédeként idézett érzelmi áradás, amelynek képei úgy jelennek meg, mintha egy távoli kamera mutatná be egymás után a helyszíneket). "A konkrét mű magához asszimilálja a tőle tartalmilag látszólag eltérő formaelemeket" - mondja Fehér Erzsébet a modernizmus-vita eredményére hivatkozva (Fehér é.n. 46.). Hozzáteszi azonban, hogy Tamás Attilának az utóbbi másfél évszázadra vonatkozó kutatásai fölvetették a kérdést, vajon az organikus műegységnek előfeltétele-e a stílusegység. Válasza pedig az volt, hogy nem, mivel "az ellentétek egy organizáló eljárásnak lesznek elemeivé" (vö. Fehér é.n. 46.). A kérdés most az, hogy a saját stílusához asszimilálja-e a Krúdy-novella az impresszionista

formaelemeket, vagy szervesen következik a mű (művek) struktúrájából ez a formai megoldás. Inkább az utóbbi mellett foglalkozunk állást, mivel stílustörésről az impresszionista elemek beépítésekor semmiképpen sem lehet beszélni. Talán van az írónak olyan érzelmi tartománya, amelyet ezekkel, az impresszionistának nevezett eszközökkel lehet kifejezni. És talán az is elképzelhető, hogy ez a tartomány olyan írók, költők szemléletmódjával, érzélemvilágával rokon, akiket impresszionista látásmód jellemez. Ugyanez mondható el az álmok és illúziók szerepéről is, amiket Szabó Zoltán tipikusan szecessziós jelenségnek tart (Szabó 1976, 16.), vagy a fantasztikumról, amelyet Raisz Rózsa egy három évvel ezelőtti hozzászólásában a szimbolikus ábrázolás és a groteszk eszközének tekintett. Ha viszont ezeket a formaelemeket így értékeljük, föltétlenül igazat kell adnunk Kemény Gábornak, aki szerint: "Krúdy nem tartozott semmiféle irodalmi irányzathoz vagy csoporthoz: a maga útját járta" (Kemény 1974, 92.). Annyit kell csak hozzátennünk, hogy ezen a saját úton viszont megteremtette a novellának egy sajátos, de jellegzetesen századeleji típusát.

- Bahtyin, M. (1976), A szó esztétikája. Budapest, Gondolat
- Balázs J. (1985), A szöveg. Budapest, Gondolat
- Fehér E. (1983), Történetkibontás és szövegalkotásmód ellentmondásainak feloldása az aktivista regényben. In: Rácz E. - Szathmári I. (szerk.), Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest, Tankönyvkiadó, 1983, 61-106.
- Fehér E. (é.n.), Az irodalmi irányzatok kutatásának elméleti és módszertani megalapozása a magyar irodalomtudományban. Kézirat.
- Gáspári L. (1983), A századvégi novella lírizálódásáról. Nyelvtudományi Értekezések 118.
- Kemény G. (1974), Krúdy képalakítása. Nyelvtudományi Értekezések 86.
- Kozocsa S. (1985), Szindbád fogadtatása és utóélete. In: Krúdy Gyula: Szindbád. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 831-854.
- Markiewicz, H. (1968), Az irodalomtudomány fő kérdései. Budapest, Gondolat
- Murvai O. (1976), Szövegszerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban. In: Szabó Z. (szerk.), Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, Kriterion, 89-139.
- Nagy F. (1980), Kriminalisztikai szövegnyelvészet. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Nagy F. (é.n.), Az impresszionista prózastílus statisztikai vizsgálata. Kézirat.
- Raisz R. (é.n.) Mondat- és szövegtani jellemzők gyakorisági vizsgálata Petőlei-, Kaffka- és Krúdy-novellákban. Kézirat.
- Szabó J. (1981), A mondatterjedelem vizsgálata nyelvjárási szövegekben. Magyar Nyelvőr 105: 463-475.
- Szabó Z. (1976), Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában. In: Szabó Z. (szerk.), Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, Kriterion, 49-88.
- Uszpenszkij, B. (1984), A kompozíció poétikája. Budapest, Európa Könyvkiadó

I. szám, 1985. november

LÁSZLÓ KÁLMÁN - GÁBOR PRÓSZÉKY

FMR GRAMMAR*

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

Az MTA Zenetudományi Intézete
1014 Budapest, Táncsics Mihály utca 7.

FM in FMR stands for the Hungarian Fickó és Mackó, two figures in a Hungarian children's review whose names never appear in writing, drawings are used instead, even within sentences. Since Hungarian children are not supposed to have any lexical information in the linguistic sense about these drawings, the question arises how they are able to interpret the sentences containing them, if the grammar they use makes crucial use of lexical categories. The paper claims that such phenomena are not at all exceptional in the use of natural languages. The authors outline a type of non-constructive grammar where lexical information is taken into account in semantic processing only, the syntactic rules being independent of any lexical knowledge.

* We are indebted to Zoltán Bánréti and András Kornai for their comments on earlier versions of this paper.

0. Introduction

The present paper gives an overview of a possible model of linguistic knowledge, one that differs basically from the model generally accepted today, brought into fashion by generative grammar. It is impossible to prove purely formally either that the concept of language as a stringset is unsatisfactory, or that the concept that we propose is the best, or indeed the only, alternative. All that we propose is to outline this alternative and present some evidence for its superiority over the stringset model.

The core of our conception* is that grammar, devoid of both intelligence and knowledge of the external world, is not in a position itself to decide whether a given utterance makes communicative sense. Utterances are not simply the output of a language assembly line functioning in the output of a language assembly line functioning in the interlocutors' minds, with grammar for its rules of assembly, but rather manifestations of their use of the entire assembly system.

Can an unintelligent language user decide whether a given utterance is 'acceptable' or not? Generative linguistics answers this question in the positive. In our opinion, however, a serious linguistic concept should not rely on assumptions of this kind. That is, decisions concerning the 'acceptability' of an utterance should not be assigned to grammatical competence alone; consequently, neither should a grammar be expected to provide sufficient criteria for such decisions.

1: Theoretical Background

1.1. Language: Another Aspect

As is well-known, formal grammars identify language with the set of utterances that may potentially occur in the course of its use. Accordingly, their prime concern is to make an exhaustive list of these with the aid of (1) a finite vocabulary (or alphabet) V and (2) rules that select acceptable utterances from the set of all finite strings over the vocabulary (L is contained by V^*).

* For earlier papers on FMR grammar see Kálmán (1983) and Prószéky (1984).

In our opinion, however, grammar should be seen not as a mechanism producing all possible utterances, but as the knowledge by which interlocutors recognize linguistic structures. Since all elements of an utterance are not of equal relevance for structure marking, a grammar can clearly provide a satisfactory structural characterization of all possible sentences without providing an algorithm for the exhaustive listing of all of those. This is why the grammar we propose is *non-constructive*.*

We posit that languages differ to the extent that the non-constructive grammars that can be assigned to them differ. Other aspects of linguistic knowledge, such as the knowledge of the vocabulary or the strategies of utterance analysis and synthesis, will be considered secondary here, even though they, too, vary as a rule from one language to the next. The strategies are evidently based on features of the non-constructive rule system, some but not necessarily all of which are language specific, e.g. the importance of word order, the type of morphemes and suprasegmental signs encoding syntactic structures and boundaries, etc. in the given language. The vocabulary, however, may be regarded as independent of these rules, although intelligent speakers do certainly adapt strategies to vocabulary in most of the cases.

1.2. FMR Grammar

The non-constructive grammar we propose, called FMR grammar, cannot produce and/or analyse utterances in itself - its function is limited to storing information concerning the relevant features of possible utterances in terms of both the generating and the parsing strategies. Accordingly, its rules cannot include concepts upon which no unambiguous identification strategies can be based, such as empty categories, transformation and deletion rules, etc.

The FMR rule system has a close structural resemblance to a system of rewrite rules. However, since syntactic and semantic rules are coupled according to the "rule-to-rule hypothesis" of Bach (1976:2), phrase markers are inactive by-products of the derivation; they are not "interpreted" in any way. This allows a very broad use of surface patterns (see Kálmán and

* For the term non-constructive grammar see Langendoen and Postal (1984) who, however, base their contention that language is not a stringset on the alleged existence of transfinite sentences.

Kornai (in prep.)).

Syntactic rules have the form

$$L : R_1 R_2 \dots,$$

that is, a string is L only if its part can be considered R_1 , its second part can be considered R_2 , and so on. Any R is an element of exactly one of the following sets: (1) rule names (of which L itself is one); (2) pre-terminal symbols; (3) variables. If R is a rule name, then there exists a rule of the form $R : \dots$. If R is a preterminal symbol, then the entities with the features that it specifies are exclusively lexical items. Otherwise, R is a variable ranging over arbitrary (phonologically well-formed) terminal symbols. The elements of sets (1) and (2) are complex feature structures (cf. Gazdar et al. (1984)). The form of the semantic rules is immaterial for the present discussion (for details, cf. Kálmán (in prep.)). These can refer to symbols R_1, R_2, \dots and, importantly, they can assign one function to each variable of the rule. Before substituting a variable by elements of the actual lexicon, it should be investigated first how the lexical item in question can be assigned the function specified in the semantic rules; the substitution often requires the augmentation of the actual lexicon.

Generative grammars consider a sentence X whose elements figure in the vocabulary but which cannot be generated by the rule system (X is from V^* , X is not in L), and a sentence Y that includes elements absent from the lexicon (X is not in V^*) equally ungrammatical. FMR grammar necessarily does not consider a string of the latter type ungrammatical: it rules it out only if the strategies cannot (or do not want to) assign any structure to it on the basis of the non-constructive rule system. The ignorance of a rule certainly impairs linguistic competence much more than the ignorance of a lexical item.

Since variables range over arbitrary elements, FMR grammar is, in principle, much more tolerant than either a generative rule system or even the average speaker. We suppose, however, that the strategies driving the FMR rule-system are reluctant to stretch too far the possibilities inherent in the non-constructivity of the rules, e.g. to assume that the speaker is using too many unknown elements or to use too many of them. The ignorance of a lexical element may entail refusal on this level only; this, however,

however, has absolutely no bearing on grammatical knowledge.

2. Practical Considerations

2.1. Stringset or Capacity?

It is well-known that we can recognize and can make our audience recognize the structure of nonsense sentences, as in the case of jabber, an irrefutable instance - albeit a rather extreme one - of language usage, a thesis clearly proven by such lines of poetry as

'Twas brillig, and the slithy toves
Did gyre and gimble in the wabe:
All mimsy were the borogoves,
And the mone raths outgrabe.

2.2. Uneven Relevance of Elements

The jabber phenomenon confirms our thesis that the elements of a construction are not equally relevant for structure identification. Let us replace the structurally irrelevant elements in the above example by asterisks:

'Twas *, and the * *s
Did * and * in the *:
All * were the *s,
And the * *s *.

Any English-speaking person can formulate the following hypotheses about the structure of the above sentences:*

'Twas $\left\{ \begin{array}{c} N \\ \text{Adj} \end{array} \right\}$, and the Adj Ns
Did V and V in the N:
All Adj were the Ns,
And the $\left\{ \begin{array}{cc} N & \text{Vs} \left\{ \begin{array}{c} N \\ \text{Adv} \end{array} \right\} \\ \text{Adj} & \text{Ns} & V \end{array} \right\}$.

* Our thesis is unaffected by the fact that jabber often allows several alternative interpretations: the same holds for correct "real" utterances excepta that, there, dilemmas are unlikely to arise, thanks to the familiar meanings of lexical elements, provided the context too is sufficiently familiar.

The context and various other clues will prompt the reader to decide in favour of the following interpretation:

'Twas Adj, and the Adj Ns
Did V and V in the N:
All Adj were the Ns,
And the Adj Ns V.

Here again, the argument is not in the least influenced by the fact that jabber is, after all, a peculiar linguistic construct. The non-uniform structural importance of elements is demonstrated by everyday linguistic phenomena also: In Hungarian, the elements appearing in the context Láttad ...-t? 'see (Past 2nd Sg definite-object) ...(ACC)' can have no structure-marking function at all (irrespective of realization) and do not even determine their own function: they will unconditionally be interpreted as proper names: 'Did you see X?' It would be redundant to trace back the function of the inserted element to both syntactic structure and lexical category.

2.3. A Fixed Lexicon?

Any member of a language community has a finite vocabulary at any given time. Although these vocabularies change all the time, the changes that they undergo do not in the least influence language knowledge. Although a few years ago there existed no string gorbatchev in average Hungarian awareness, the first utterance which contained it was immediately acceptable to any Hungarian speaker. It is no use distinguishing between two languages simply because $V_2 = V_1 \cup \{\text{gorbatchev}\}$. We intend no treatment of the lexicon flexible enough to allow the introduction of certain new elements from time to time, rather, we claim that the lexicon is not a prime defining feature of a language.

3. Illustration

Let us now review a few FMR rules for the Hungarian. The mechanisms governing feature percolation and semantic interpretation will both be encoded in the complex symbols of the rules. The rules describe the outlines

of certain types of Hungarian NP. The terms of the rules have a tree-like structure. The roots of the trees are rule names and preterminals; the tree nodes are labelled by features and linearized by bracketing. The value of each feature within a complex symbol is the subtree that it dominates. As to the feature-marking conventions, let it suffice to say that (1) it is not necessary for a complex symbol to cover all the branches of a tree; (2) it is not necessary to indicate the value +; (3) the feature - can have no value (see Kornai (1984)).

As mentioned above, the rules comprise the semantic rules implicitly: a complex symbol may include the feature SEM, whose value describes the semantic representation. All features with the exception of the SEM subtree are syntactic.

- (1) (N (BAR 3) X (SEM Y) (CASE Z)) :
 (N (BAR 2) X (SEM Y)) + (CASE-ENDING Z).

In modern syntax, this rule would be a lexical one (and could actually be recorded in the lexicon; yet we assume here that the lexicon contains no rules). CASE-ENDING is a preterminal symbol, with lexical representations such as

o (CASE-ENDING SUBJECT)
at/et/ot/öt/t (CASE-ENDING OBJECT)
nak/nek (CASE-ENDING DATIVE)
 etc.

- (2) (N (BAR 2) X (DEFINITE Y)
 (SEM (APPLY Z V))) :
 (DETERMINER (DEFINITE Y) (SEM Z) + (N (BAR 1) X (SEM V))).

DETERMINER is a preterminal symbol:

a/az (DETERMINER DEFINITE (SEM (PRESUPPOSE X)))
minden (DETERMINER (DEFINITE -) (SEM (UNIVERSAL X)))
 etc.

- (3) (N (BAR 2) (PLURAL -) (DEFINITE -)
 (SEM (NUMBER X Y))) :
 (NUMERAL X) + (N (BAR 0) (SEM Y)).

NUMERAL is preterminal:

egy (NUMERAL 1)
két (NUMERAL 2)
 etc.

- (4) (N (BAR 2) (PLURAL -) DEFINITE
 (SEM (PROPERNAME alpha))) : alpha.

where alpha is a variable whose actual role is assigned to it by PROPERNAME.
 A definition of PROPERNAME may be something like (PRESUPPOSE (HIS-NAME-IS X)).
 If John, e.g., is an unknown element in a sentence to be parsed, its translation will be equivalent to that of the one called John, and a lexical item of the form

John (N (BAR 2) (PLURAL -) DEFINITE (SEM (PROPERNAME JOHN)))

can be created. Such representations, however, are idle, because a correct syntactic analysis is feasible. In other cases idiosyncratic anomalies make the lexical treatment helpful:

a Gázművek (N (BAR 2) (PLURAL -) DEFINITE (SEM (PRESUPPOSE
 GAS COMPANY)))

The word could be derived by morphological rules only if it were (PLURAL).

- (5) (N (BAR 1) (PLURAL -) (SEM (NUMBER X Y))):
 (NUMERAL X) + (N (BAR 0) (SEM Y)).

- (6) (N (BAR 1) PLURAL (SEM (SEVERAL X))) :
 (N (BAR 0) (SEM X)) + (PLURAL-ENDING).

(6) is another rule which would have to be in the lexicon if we used a lexical phonological treatment. PLURAL-ENDING is a preterminal symbol:

ak/ek/ok/ök/k

(7) (N (BAR 0) (SEM (NOUN alpha))) : alpha.

Derivational rules can be built into the syntactic rule system in much the same way as inflectional ones. For an example, consider (8):

(8) (BAR 0) (SEM (APPLY X Y))) :
(VERB (SEM Y)) + (VERB-TO-NOUN-SUFFIX X).

(9) (N BAR 1) X) : (N (BAR Ø) X)

VERB-TO-NOUN-SUFFIX is a preterminal symbol:

ás/és (VERB-TO-NOUN-SUFFIX (NOMEN-ACTIONIS X))

In addition to the above, in Hungarian (N (BAR 0)) can, unlike verbs, be rewritten by a variable. This interesting restriction is not universal. English is one counterexample; such phenomena are impossible to be expressed in a conventional generative framework.

4. Concluding Remarks

Formally speaking, FMR grammar is an extension of traditional (non-transformational) generative grammar: the main difference is that in generative grammars the range of the variables is fixed. The generative power of FMR grammar, however, is infinitely greater than that of a context-free phrase structure grammar. This is why we emphasize that the FMR rule system is not considered an automaton itself. The language it generates together with the extra-linguistic knowledge (which includes the knowledge of vocabulary, parsing and generating strategies, etc.) is likely to be regular (see Kálmán and Kornai (in. prep.)).

The extra-linguistic knowledge--FMR grammar interaction is crucial in other respects also. The concept outlined in the present paper offers a

natural procedure for augmenting the actual lexicon (which is considered extra-linguistic) whenever an unknown element appears in a construction to be parsed.

The procedure for enriching the FMR rule system may be less self-evident. An enrichment can be implemented in the following manner: a new rule can be created whenever a rule name, expanded as a variable, is realized by a string of lexically well-established items in an actual construction to be parsed.

By way of an example, suppose that rules (1-8) hold, and we are to parse the construction a ravaszdi róka 'the cunning fox'. The only applicable rule is (2), and then (9). However, provided ravaszdi (ADJ (SEM (CUNNING))) and róka (N (BAR §) (SEM FOX)) are well established lexical items, it is reasonable to enlarge the rule system by

- (10) (N (BAR 0) (SEM (ATTRIBUTE X Y))) :
(ADJ (SEM X)) + (N (BAR 0) (SEM Y)).

In practice, this move requires for the parser to know in advance what ravaszdi róka means (if it does not, other analyses are available; it is assumed that natural language speakers fulfil this requirement whenever they actually enlarge their rule system.

- Bach, E. (1976), An Extension of Classical Transformational Grammar. Mimeo, University of Massachusetts at Amherst
- Gazdar, G. - Klein, E. - Pullum, G. - Sag, I. (1984), Generalized Phrase Structure Grammar. Manuscript.
- Kálmán, L. (1983), Un ensemble de propositions pour la science du langage. Kodikas/Code 3-4: 237-244.
- Kálmán, L. (in prep.), Corrective sentences in file change semantics.
- Kálmán, L. - Kornai, A. (in prep.), Pattern watching: The context-free treatment of 'context-sensitive' phenomena.
- Kornai, A. (1984), Lexical features and X-bar categories. To appear in: Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 35.
- Langendoen, T. - Postal, P. (1984), The Vastness of Natural Languages. London, Blackwell
- Prószéky, G. (1984), Review on Langendoen and Postal (1984). To appear in: Studies in Language.

KONTRA MIKLÓS

AZ INDIANA EGYETEM FELÉPÍTÉSÉRŐL, MŰKÖDÉSÉRŐL,
OKTATÓ- ÉS KUTATÓMUNKÁJÁRÓL

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

Az utóbbi években öröndetesen nő azoknak a magyar kutatóknak a száma, akik ösztöndíjasként vagy meghívásra hosszabb időt tölthetnek az Egyesült Államok egyetemein és kutatóintézeteiben. A hazatérő kutatók s vendégprofesszorok időnként be is számolnak tapasztalataikról, elsősorban a Magyar Tudomány hasábjain, miként tette ezt például Burger Kálmán (MTud. 1982/7), Szabados József (1984/1), Gráf László (1984/4) és Palkovits Miklós (1984/5). A társadalomtudományi kutatásról s oktatásról amerikai-magyar összehasonlítást azonban eddig nemigen olvashattunk. Ez az írás elsősorban azoknak a fiatal kutatóknak s tanároknak szól, akik az Egyesült Államok számukra teljesen ismeretlen egyetemeire jutnak majd ki. Kezdeti téblábolásukat, remélem, valamelyest megkönnyítik az én tapasztalataim.

Bevezető

1974-ben szereztem angol-orosz szakos diplomát a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Végzés után a szegedi József Attila Tudományegyetem Angol Tanszékére kerültem tudományos ösztöndíjas gyakornoki állásba. 1978-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szereztem bölcsészdoktori címet általános nyelvészetből. 1978. szeptemberétől 1981. nyaráig az Indiana Egyetem magyar lektora voltam Bloomingtonban.

Angol tanszéken dolgozó egyetemi oktatónak alapvető igénye, hogy hosszabb időt töltsön angol nyelvterületen, ahol megszerezheti azt a nyelvtudást, ami nélkül tanárokat képezni nem lehet, s ahol tudományos kutatást végezhet. A magyar anglisztika művelői igen kevés kutatói ösztöndíjat kapnak. A szegedi Angol Tanszéken 1978-ban 12 oktató dolgozott, akik közül ösztöndíjjal Amerikában hárman jártak, egy negyedik oktató magyar lektorként töltött két évet Bloomingtonban. Akkor még senki sem kapott ösztöndíjat Angliába, 1978-ban tehát a szegedi oktatók kétharmada még nem volt angol nyelvterületen, ha leszámítjuk a turista utakat. Mivel az ösztöndíjak elnyerésére az esélyek kicsik, az oktatók - ha tehetik - megpályáznak magyar lektori állásokat is.

A pályázatot a Művelődési Közlönyben meghirdetett időben és módon kell benyújtani. A kiválasztás mechanizmusa a pályázó szemszögéből nézve a fekete doboz mechanizmushoz hasonló. Ha elnyeri a pályázatot, erről értesítést kap, ha nem, azt abból tudja meg, hogy elkezdődött a tanév, a külföldi lektori állást feltehetőleg betöltötték, de biztos, hogy nem vele, hiszen ő itthon van.

A külföldön dolgozó magyar lektorok kiválasztásában formai követelmény, hogy a jelentkezőnek legyen magyartanári diplomája. Nekem ilyen diplomám nem volt, de ettől függetlenül munkámat kollégáim és tanszékvezetőm megaláztatására végeztem Amerikában. Bloomingtoni elődeim közül legalább öt lektornak szintén nem volt magyartanári diplomája. A lektorok egyéves szerződéseket kapnak az Indiana Egyetemtől, aminek az az oka, hogy az odaérkező magyar lektor zsákbamacska. Ha kiderül róla, hogy nem tud angolul, nem tud nyelvet tanítani, vagy más okból nem felel meg, akkor az egyetem legalább egy év múlva meg akar tőle válni, s ezért csak éves szerződéseket ad. Függetlenül attól, hogy a kiküldő Országos Ösztöndíj Tanács és más

szervek a lektort általában két vagy több évre szóló kiküldetési papírral látják el.

Nyilvánvaló, hogy a nyelvész oktató az esetek zömében jobb lektor, mint az irodalmár. Ennek ellenére a kiválasztásnál ez a szempont fel sem merül. Ez a magyartanítás szempontjából előnytelen, de abból a szempontból előnyös, hogy magyarlektorkodás ürügyén irodalmárok is kijuthatnak Londonba vagy Bloomingtonba.

Kiutazásom előtt hasznos gyakorlati tanácsokat kaptam elődömtől. Tudományos szempontból utam - munkavállalás, nem ösztöndíj! - egyáltalán nem volt előkészítve. Ez részben azzal magyarázható, hogy a JATE Angol Tanszékén 1978-ban nem dolgozott olyan nyelvész, aki nekem kutatási témát tudott volna javasolni. Ami szakmai jótanácsot kaptam, azt néhai Ország László professzor adta. Mindez azért érdekes, mert egy bloomingtoni "munkavállalás" számos szempontból előnyösebb, mint egy kutatói ösztöndíj. Elődeim közül Virágos Zsolt (Debrecen) például két lektori éve alatt annyi anyagot gyűjtött, amiből kandidátusi értekezésnek beillő könyvet írt (A négerség és az amerikai irodalom. 391 lap. Akadémiai Kiadó, 1975). Mások ugyanitt úgy töltötték el két évet, hogy abból nem született több, mint egy közepes színvonalú főiskolai nyelvoktatási jegyzet. A lektori évek tudományos hasznosítása tehát teljesen ad hoc jellegű.

A magyar lektor Bloomingtonban diáktanári státuszban van ("Associate Instructor"), ami azt jelenti, hogy a legalacsonyabb egyetemi oktatói fizetés egyharmadáért a tanszéken órákat tart (ez az én esetemben heti 8-10 óra volt) és tandíjmentességet kap. Hivatalos jogállása: diák. Tanári munkám mellett minden félévben felvettem számos kurzust a Nyelvészeti Tanszéken. A kezdeti tapogatózás után 1979. tavaszán hozzáfogtam egy önálló nyelvészeti kutatás előkészítéséhez. Később ehhez pénzügyi támogatást is kaptam az egyetemtől, így kétszer öt hetet tölthettem amerikai-magyar kétnyelvűek között nyelvészeti terepmunkát végezve. Ily módon betekintésem volt az Indiana Egyetem oktatói, kutatói és hallgatói világába egyaránt.

Az Indiana Egyetemről dióhéjban

Az Indiana Egyetem állami egyetem, vagyis nem tartozik az elit amerikai magánegyetemek (Columbia, Yale, Princeton, University of Chicago stb.) közé. Ettől függetlenül számos tekintetben világhírű. Az egyetemnek számos területi tagozata van Indiana államban Bloomingtonban, Indianapolisban, Kokomóban, South Bendben stb. A bloomingtoni tagozat a legnagyobb: itt 35 ezer diák tanul. Az egyetem hallgatóinak összlétszáma ennek körülbelül a duplája.

Az egyetem Zeneművészeti Kara (pontosabban a mi Zeneakadémiánkhoz hasonló részlege) elismerten az egyik legjobb a világon. Nemzetközi híre van az egyetem Nyelvészeti Tanszékének, a Szláv Tanszékcsoportnak és a Közgazdasági Karnak. Világhírű az egyetem kosárlabdacsapata és úszócsapata.

Híres az egyetem arról, hogy Mark Spitz, aki Münchenben féltucat olimpiai aranyat nyert úszásban, Bloomingtonban volt diák. Ha bemegy az ember az egyetemi "Trophy Room"-ba (trófea terembe), ott az Indiánának dicsőséget szerzett sportolók között Spitz "jó helyen van". Vagyis nem ő a legjobb.

Híres az egyetem Starker János és Sebők György miatt. Az előbbi világhírű csellista, az utóbbi hasonlóan híres zongorista.

Híres az egyetem operatársulata. 1980-ban - először Amerika történetében - meghívtak egy diákoperát a New York-i Metropolitanba, s ez az Indiana Egyetem operája volt. El lehet képzelni, hogy mennyi pénzt hozott ez az egyetemnek.

Híres a kosárlabdacsapat és edzője, Bobby Knight. Ha világszínvonalon játszik, mint Bloomingtonban, a kosárlabda is sok pénzt hozhat egy egyetemnek. Az általában olimpiai döntős szovjet kosárlabda válogatottat az Indiana Egyetem csapata, ha odafigyel, 10-15 ponttal megveri. Ezért a szovjet válogatott minden évben elmegy Bloomingtonba az egyetemi csapattal játszani.

Van az egyetemnek egy diákok által írt és szerkesztett napilapja, az Indiana Daily Student. Van egy olyan rádiója, a WFIU, ahol egész nap klasszikus zenét közvetítenek. Ez azért nagyszerű, mert a tipikus amerikai rádióadók csak rockzenét és hirdetést játszanak naphosszat. Van az egyetem-

nek televízióállomása is.

Az őszi és tavaszi szemeszter 240 napja alatt körülbelül 800 koncert van az egyetemen. A koncertek tulajdonképp diákok és tanáraik szólóestjei ("student recital" és "faculty recital"). Ezek ingyenesek, így kizárólag tőlem függött, hogy hetente hány koncertre mentem el.

Hogyan keletkezett az egyetem?

A XIX. században alapították, de az utóbbi 20-30 évben fejlődött mega-egyetemmé s egyben kulturális oázissá. Hogy a robbanásszerű fejlődésben Herman B Wells kancellár leokálpatriotizmustól fűtött tudományszervező zsenijén kívül még mi minden játszott szerepet, azt nem tudom. Tény, hogy a II. világháború után elkezdtek áramlani Bloomingtonba a neves kutatók és az indianai puszta közepén felépült egy szellemi katedrális. Az egyetem ma is prosperál. Akkor, amikor a gazdasági recesszió miatt számos kis egyetemet bezártak és a beiratkozott hallgatók száma a legtöbb helyen csökkent, Bloomingtonban 1981-ben rekordszámú diák tanult. Jellemző, hogy a bevásárló negyed ("College Mall") alapterülete 1981-ben 25 %-kal nőtt!

Az egyetemváros képe jól megismerhető a nálunk is játszott "Start két keréken" című filmből. Ezt 1978-ban forgatták a bloomingtoni campuson. A történet a "Little 500" körül szövődik, ami Amerika legnagyobb amatőr bicikliversenye. A film kasszasiker volt (sok pénz az egyetemnek) és hatására az NBC televíziós társaság megvette az évente rendezett verseny közvetítésének jogát. Még több pénz az egyetemnek, s mindez abból, hogy az egyetemi kollégiumi biciklicsapatok minden évben versenyeznek egymással.

35 ezer diák

Az egyetem úgy hirdeti magát, hogy "Ha szeret Ön autózni Csikágó belvárosában délután fél öt és fél hét között, akkor hozza el autóját Bloomingtonba". Az egyetemvárosban gyalog könnyebb eljutni bárhová, mint autóval. Ötféle parkolóhely van az egyetemen: A, B, C, D, E jelűek. Az A jelűek használatáért 80 dollárt fizetnek a professzorok szemeszterenként - ezek a campus szívében vannak. Az E jelű parkolót bármelyik diák is használhatja. Az ilyen parkoló használatának díja csak 5 dollár. Az E

jelű parkolóhelyek a kollégiumok mellett vannak.

Mi minősíti az egyetemet?

Az, hogy miként tudnak elhelyezkedni volt diákjai. Az Indiana Egyetem időről időre felkér egy független, külső szakemberekből álló bizottságot, hogy kutassák ki, a tavalyi évfolyam hogyan helyezkedett el. Nézzék meg, hogy a zenészek, közgazdászok, történészek, matematikusok stb. hol kaptak állást. Állapítsák meg, hogy ezek az állások jó, közepes vagy rossz állások-e. Amikor elkészül a tanulmány, az illető tanszék megnézi, hogy végzősei hol kaptak állást, s a tanszéket ez minősíti. Ez a legfontosabb minősítési szempont.

Az oktatókról

Az egyetem oktatói munkáját professzorok (= "egyetemi oktatók" a mi szóhasználatunkban) és olyan diáktanárok látják el, amilyen én is voltam. A diáktanárok ("Associate Instructors") általában rutinfeladatokat oldanak meg, pl. nyelvórákat tartanak, gyakorlatokat vezetnek, vagy egy professzor "segítői". Ez utóbbi azt jelenti, hogy a diáktanár konzultációs lehetőséget nyújt a hallgatóknak, valamint ő javítja ki (vagy segít professzorának kijavítani) a házi feladatokat. A házi feladatok javítása már 20 fős tanulócsoport esetén is jelentős időbe telik, így a professzor, ha van asszisztense, nem kényszerül idejét arra pazarolni, amit egy jó diák is elvégezhet helyette. A diáktanárokat vagy asszisztenseket egyébként oktatói feladatok mellett kutatói feladatok végzésére is gyakran alkalmazzák.

Az oktatók szociális helyzete amerikai szemmel nézve elég jó. Házuk, autójuk s életkörülményeik olyanok, amelyek biztosítják a nyugodt szellemi munka végzését. 1980-ban az a helyzet állt elő Bloomingtonban, hogy az éves infláció duplája volt a fizetésemelésnek (vagyis az oktatók reálbére 6-7 %-kal csökkent). Ennek hatására többen elhagyták az egyetemet, s a jól fizető iparban helyezkedtek el. Mások fokozott kutatómunkával igyekeztek behozni a veszteséget.

A hallgatók

A diákok kollégiumban vagy albérletben laknak. A kollégiumban zömmel egy- vagy kétágyas szobák vannak. A kollégiumi díjban benne van a menza, számos kollégiumi kulturális szolgáltatás díja, a hétfői diszkón fogyasztható ingyen sörig bezárólag. A menzán reggelit, ebédet és vacsorát adnak. /N.B. A magyar menzák képtelenek a diákoknak reggelit adni./ A menza a kollégium épületében van, vagy attól maximum két percre. Ha a diáknak olyan az órarendje, hogy nem tud hazamenni ebédelni, reggel kaphat hideg ebédet, vagy pedig elintézheti, hogy ebédjét az oktatási épülethez legközelebbi menzán ehesse meg. /N.B. Debrecenben, aki a Benczur utcai kollégiumban lakik, 20-30 percet tölthet sétával, ha épp a kollégiumban van, amikor eljön az ebéd- vagy vacsoraidő./ A bloomingtoni egyetemi menzákon a diákok korlátlan mennyiségű ételt ehetnek minden alkalommal. Egyetlen kivétel van: a fő étkezés (=vacsora) fő fogásából (steak vagy hasonló húsetel) csak egy adagot lehet kapni.

A kollégiumi díj körülbelül 2200 dollár volt 1981-ben, szeptember 1-től május 1-ig. Ezért a pénzért a haladó diákok ("graduate students") legjobb kollégiumában, az Eigenmann Hallban, a diák egy 2 m 10 centi széles és 4 méter hosszú, egyágyas szobát kapott. Két szobára jutott egy közös telefon. Érkezésem után egy hónappal benne voltam a nyomtatott egyetemi telefonkönyvben. A szobában beépített szekrény, íróasztal, két szék, könyvespolc és ágy található.

A kollégiumokban tágas társalgók vannak, ahol a diákok olvasnak, sakkoznak, vagy - ha épp ahhoz van kedvük - zongoráznak. A nagyobb társalgókban (és nemcsak a kollégiumokban, hanem az egyetem központi épületében is) ugyanis zongorák is vannak. A társalgók a színhelyei a kollégisták által rendezett előadásoknak is. Ezek éppúgy lehetnek egy diák nyári útjának diavetítéses élménybeszámolói, mint professzorok vagy más neves emberek előadásai. Az előadásokat egy diákcsoporthoz szervezi, melynek tagjait a kollégisták maguk közül választják. Minden kollégiumban számos ilyen csoport, érdeklődési kör működik. Természetesen mind autonóm diákgyülekezet.

Az Eigenmann Hallban 1300 diák lakik. Az egész kollégium nem-diák személyzete (a konyhaszemélyzet nélkül) aligha éri el a 10 főt. Nincs portás. /N.B. A debreceni portások egyik funkciója az, hogy a kollégiumba

este 11 után hazatérő egyetemistát - felnőtt magyar állampolgárt - figyelmeztessék, írja be a nevét egy könyvbe./ A kollégium irányítását gyakorlatilag minden szinten a diákok végzik.

A kollégium mellett, az autó- és bicikliparkolók között, van 10 tenispálya. Ezeken éjjel 1-kor is lehet játszani, ki vannak mindig világítva, arra a nem ritka esetre gondolva, hogy valakinek esetleg úgy alakul a napja, hogy éjfél körül támad kedve teniszezni.

A házasság egyetemisták külön házasságok részére fenntartott kollégiumokban laknak. A lakások nagysága változó: egy-, két vagy háromszobásak. Ezekben az épületekben nincs menza, de természetesen minden lakásban van konyha, hűtőgép és fürdőszoba.

Az albérletek kinek-kinek pénztárcája és igényei szerint változóak. Sokan azért laknak albérletben, mert ott több a hely és esetleg olcsóbban jönnek ki, mint a kollégiumban. Az így megtakarított pénzért azonban idővel kell fizetni: a diák maga vásárol, főz, mosogat.

Ha nem kollégiumban vagy albérletben lakik a diák, akkor egy "fraternity" vagy "sorority" tagja. Ezek elég exkluzív, társadalmi klubszerű intézmények. Tagjaik vagy egy házat bérelnek vagy saját házukban laknak. Új tagot csak egyhangú szavazás után vesznek fel maguk közé. Egy jó "fraternity" tagjának lenni hasonló ahhoz, ha valaki nálunk az Eötvös Collegium tagja volt, az ember beírja az életrajzába.

1981-ben egy diák összköltsége két szemeszterre (szeptember 1-től május 1-ig) körülbelül 5500 dollárt tett ki. Ebben benne van a kollégium (+étkezés), a tandíj, a tankönyvek ára, s az egyéb költségek (pl. buszbérlet, orvosi biztosítás díja, kosárlabdabérlet stb.). A jó magánegyetemen ennek két-háromszorosát fizetik.

A tanulásról

A diákoknak maximum 16 órájuk van hetente. Az Indiana Egyetem háromlépcsős képzést nyújt: "undergraduate" képzést (18-22 éves korig, eredménye a B.A.-vel vagy B.Sc.-vel rövidített baccalaureatusi diploma), "graduate" képzést (22-24 éves korig, eredménye az M.A.-vel, M.Sc.-vel stb. rövidített magiszteri diploma), és doktori képzést (újabb 2-5 év, eredménye a Ph.D.).

16 órájuk hetente inkább az "undergraduate" diákoknak van, a "graduate" diákok heti óraszámja ritkán haladja meg a 12-t. /N.B. az I. éves debreceni

oroszl-angol szakos hallgatóknak heti 39 órájuk van. Egy magyar munkás heti 42 órát dolgozik, s utána mehet kuglizni, ha ahhoz van kedve./

Heti 15 óra mellett a diák végezhet önálló kutatómunkát. Az egyetemi könyvtár állandóan tele van diákokkal. Tapasztalatom szerint a bloomingtoni diákok sokkal önállóbbak, mint a mi diákjaink.

Tanulmányi fegyelem

Három év alatt egyszer sem vettem észre, hogy bármiféle tanulmányi fegyelmi probléma lett volna Bloomingtonban. Maga a fogalom ismeretlen. Ennek oka a konkurrencia: minden diák tudatában van annak, hogy ha nem tudja a legjobb, legéletképesebb tudást a lehető legrövidebb idő alatt megszerezni, akkor végzéskor az álláskeresési szabadversenyben elhelyezkedési esélyei rosszak lesznek. A diák tehát amit lehet, kifacsar tanárából és egyeteméből. Sok pénzt fizet ezért a lehetőségért, s ha ellébecolna egy félévet, adósságait növelné csak. A mi tanulmányi fegyelmi problémáinkhoz legközelebb az az eset állt, amikor Bobby Knight megvonta egy félévre a sportösztöndíjat néhány kábítószerező kosárlabdajátékosától.

Felvételi vizsga

Ilyen gyakorlatilag nincs. A diák elküldi középiskolai végbizonyítványát a kiszemelt egyetemre. Ott, ha bizonyítványa alapján alkalmasnak találják, megkezdheti tanulmányait. Fizetheti a tandíjat, s tanulhat. Az egyetem igen nyitott, olyan mindent-eldöntő felvételi vizsga, amilyen nálunk van - egyszerűen nincs.

Vizsgák

A vizsgaidőszak szemeszter végén három napig tart. 1980. őszén december 17. volt az utolsó tanítási nap, 18-20-án voltak a vizsgák, a tanároknak az érdemjegyeket 22-én délután 5 óráig kellett leadniuk a megfelelő hivatalban, és december 29-én du. 5 óráig a hivatal minden egyes diáknak postázta minden tárgyból az érdemjegyét. 1981. január 5-től 10-ig volt a beiratkozás és 12-én kezdődött a tavaszi szemeszter. Ennek a "gyorsaságnak" az a titka, hogy írásbeli vizsgák vannak: tesztek

és esszék, tanteremben, vagy otthon elkészítve. Az írásbeli vizsga átfogó: kizárt, hogy valaki az anyag 90 %-át tudja csak, de mert balszerencséje van, abból a 10 %-ból kérdezik, amit nem tud, s ezért megbukik. A félév-végi osztályzatot az évközben írt dolgozatok és a záróvizsga érdemjegyeiből állapítják meg.

A vizsgák nagy részére jellemző az ismeretek alkalmazni-tudásának ellenőrzése. Erre jó példa az, ahogy az Ural-Altaji Tanszéken a doktori nyelvvizsga folyik. A követelmény szerint a diák - ha például oroszból kíván eleget tenni vizsgakötelezettségének - kap egy esszékérdést szaktudománya területéből oroszul, s ezen a nyelven írt esszét kell beadnia. Ha dolgozata szakmai és nyelvi szempontból is megüti a kívánt szintet, a vizsgát letette. /N.B. Magyarországon a kandidátusi nyelvvizsgát egyetemi lektorátusokon kell letenni, "általános nyelvtanárok" előtt, akiknek fogalmuk se lehet arról a tudományterületről, amelyből a kutató disszertációját készítette./

Egy tudomány kissé közelebbről: a nyelvészet

A nyelvészetből már magiszteri fokozatot (M.A.-t) szerzett diákok felvételi vizsgát tesznek a doktori programba való bekerülésük előtt. 1979-ben az Indiana Egyetemen a felvételi vizsgaszabályzat a következőképpen szólt:

- a jelentkező maga választhatja meg, hogy kik legyenek a felvételi bizottságában
- két dolgozatot kell írni: az egyiknek szinkrón vagy diakrón fonológiai-fonetikai témájúnak kell lennie, a másiknak szinkrón vagy diakrón szintaktikainak vagy szemantikainak. /N.B. "Az angol nyelv és irodalom szak tanterve a tudományegyetemek bölcsészettudományi karain" (ELTE, 1981) című reformtantervben a fonológia szó elő sem fordul. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy angol tanszékeinken alig van ember, aki fonológiával foglalkozna, ergo senki nem érezte kenyerét veszélyeztetve, ha a fonológia kimarad. Ezzel szemben a hivatalos, és az intenciók szerint minden egyetemen kötelező reformtantervben "az angol nyelv múltja" című tantárgy leírása 45 sor, amiből kettő a skót (sic!) nyelvvel foglalkozik./
- legalább az egyik dolgozatban nagyszámú formalizált szabálynak kell lennie;

- a dolgozatoknak tekintélyes hosszúságuknak kell lenniük és eredeti kutatási eredményeket kell tartalmazniuk.

A doktori tanulmányok végén két háromórás írásbeli vizsga van: az egyik általános nyelvészeti témájú, a másik a jelölt disszertációjához kapcsolódik. Ezt követik a szóbeli vizsgák.

Explikáció: jobb amerikai egyetemeken doktorált nyelvésről, bárki legyen is az, meg tudom mondani, hogy mi az a minimum, amit biztos tud. Magyarországon a kandidátusok és akadémiai doktorok esetében ezt a minimumot nem lenne érdemes firtatni, mert - tipikusan - aki mondattannal foglalkozik, alig ért valamit a fonológiához és viszont.

Oktatás: mit tanul a diák?

Benne van a tanrendben, hogy milyen típusú tárgyból, kurzusból hányat kell elvégeznie a diploma megszerzéséhez. A kurzusoknak pontértéke ("credit") van; a diplomához megadott számú "credit"-et kell szerezni. A kötelező és választható tárgyak aránya Amerikában sokkal jobb, mint nálunk. /N.B. Nálunk a legtöbb tárgy kötelező és az óralátogatás is kötelező: a jelenlétet díjazzuk./

Az amerikai diákoknak tanácsadó tanárok ("advisers") állnak rendelkezésére, akikhez olyan kérdésekkel fordulhatnak: "Kérem szépen, ez-és-ez érdekel, mit tanuljak?"

Oktatás: tananyagok

Adott tantrágya oktatója a tankönypiacon megtalálható tankönyvek közül a szerinte legjobbat kiválasztja, s a diákok számára az egyetemi és a városi könyvesboltokkal megrendelteti. A már szükségtelenné vált használt tankönyveket a botok féláron visszavásárolják, s háromnegyedáron újra eladják. /N.B. Debrecenben 1972-ben az egyetemi könyvesbolt vezetője megpróbálta megszervezni a használt tankönyvek forgalmazását. A bürokratikus akadályok elállították tervétől. 1982-ben azt olvastam az egyetemi lapban, hogy a diákok szeretnék, ha lehetne használt tankönyveket vásárolni./ Ha feledékenységéből egy professzor nem rendelt meg egy könyvet időben, felhívja a könyv kiadóját, s az egy héten belül Bloomingtonba juttatja a kért könyvet a kért példányszámban.

A könyvek és munkafüzetek mellett igen sok xeroxozott vagy stencilezett segédanyagot visz a tanár diákjainak. Ha ezekre esetleg egy idő után nem futna már a tanszéki költségvetésből, akkor a tanár megbeszéli diákjaival, hogy mit szeretne számukra xeroxon hozzáférhetővé tenni, s hogy az mibe kerül. (Egy húszoldalas cikk xeroxon 1 dollár, vagyis a mosogatással kereshető minimum-órabérnek kevesebb, mint egyharmada.) A xerox vagy más, olcsóbb sokszorosítás azért fontos, mert lehetővé teszi a legfrissebb szakirodalomnak a diák kezébe adását. /N.B. Ha nálunk bürokratikus és pénzügyi akadályai vannak a xerox használatának, az is összefügg az új tudományos ismeretek lassú tananyaggá válásával./

Jellemző az amerikai hatékonyságra az, ahogyan én munkafüzetet készítettem a bloomingtoni magyartanításhoz. Tanszéken belüli kutatási tervet állítottam össze a használt tankönyvhöz (Fülei-Szántó Endre: Magyar nyelv külföldiek számára, I. és II., Budapest, T.I.T., 1972.) készítendő munkafüzetéről és nyelvi laboratóriumi hangszalagról. A kéziratot megírtam, a hangfelvételeket az egyetemi Oktatástechnikai Központ stúdiójában elkészítettük. A gépelt kéziratot egy könyvesbolt sokszorosító műhelye egy nap alatt sokszorosította és be is kötötte. Ezután a tanszéki titkárnővel megcsináltam a költségvetést, és a "Workbook to Endre Fülei-Szántó, Magyar nyelv külföldiek számára Vols. 1 and 2 (Budapest 1972)" című 69 lapos munkafüzetet két dollárért kezdte a tanszék árulni magyartanuló hallgatóinak. A munkafüzet kéziratát és a hangszalagok kéziratát az előző tanévben kipróbáltam óráimon, s a tapasztalatok alapján módosított változatot "jelentettük meg" illetve vettük hangszalagra. /N.B. Nálunk az egyetemi tankönyvek, jegyzetek zöme úgy jelenik meg, hogy nem próbálták ki őket a tanításban. Ha például egy szöveggyűjteményt nemcsak összeollózni akarok, hanem ki is szeretném próbálni a diákokkal, mielőtt kiadatom, 10 ezer Ft-ra lehet szükségem, hogy a leendő antológia cikkei lexeroxoztassam 10 diák számára. Ilyen célra ennyi pénzt magyar bölcsészkaron aligha lehet kapni./

Oktatás: a kérdezés szerepe

Mikor először került kezembe az "Edinburgh Course in Applied Linguistics" (Oxford University Press, 1973-1977) című tankönyvsorozat Magyarországon, nem értettem, hogyan lehetséges, hogy a neves szerzők köszönetet mondanak

15-20 név szerint felsorolt egykori diákjuknak, akik "mintegy társszerzői voltak" egy-egy fejezetnek. Amint elkezdtem nyelvészeti órákra járni Bloomingtonban, mindez megvilágosodott számomra.

Az órákon a diákok állandóan kérdésekkel bombázzák tanáraikat, s ki van zárva, hogy bármilyen kérdés megválaszolatlanul maradjon. A diák tanárát arra kényszeríti, hogy szakmáját, tudományterületét a lehető legjobban tanítsa. Diák és tanár jó értelemben vett "ellenfelek" az ismeretszerzés és az érvelés küzdőterén. A maximális tanári teljesítmény követelménye, valamint a kutatói konkurrencia azt eredményezi, hogy a kutatás szempontjából fontos gondolatok egy része az egyetemi órák kérdés-felelet pergőtüzében születik. Így válik a diák professzora "szerzőtársává". Az, hogy egy diák lábjegyzetet kap-e, vagy professzora szerzőtársaként jelenik-e meg a neve, néha csupán "csomagolástechnikai" kérdés.

Az oktatás értékelése

"Az oktatás színvonalának állandó ellenőrzésébe a hallgatókat is bevonják" - írja Burger Kálmán az amerikai Princeton Egyetem Kémiai Intézetében vendégprofesszorként szerzett tapasztalatairól szóló beszámolójában, a Magyar Tudomány 1982. júliusi számában. Így folytatja: "Minden félév végén az utolsó előadáson számítógéppel értékelhető kérdőívet osztanak ki a hallgatók között, melyeket névtelenül töltenek ki. A kérdőívek az előadás korszerűségének, érdekességének, követhetőségének, érthetőségének a hallgatói megítélését tükrözik. Azok értékelésének eredményét az előadóval a következő félév elején közlik, az segít az előadás továbbfejlesztésében, az esetleges hibák kijavításában." Ehhez hozzátehetjük, hogy mivel az oktatómunkának az amerikai egyetemeken igen nagy súlya van, ezek a kérdőívek fontos szerepet játszanak az idős, esetleg világhírű (tehát már régen véglegesített) professzorok mindennapjaiban is.

Az Indiana Egyetem bloomingtoni tagozatának 35 ezer diákja a következő két kérdőívet használja:

1. Az előadások vagy gyakorlatok értékelése

Legyen szíves x-szel jelölni, hogy miként értékeli ezt a kurzust!

Az előadások/gyakorlatok szervezettsége

Kommentár:

.... jól szervezettek

.... megfelelő, de lehetne jobb

.... nem megfelelő

.... rendszertelen, kaotikus

A tantermi oktatás szervezettsége

.... jól szervezett, logikus sorrendet követ

.... általában szervezett

.... a szervezettség nemigen látszik

.... minimális szervezettség

Tesztek (dolgozatok) gyakorisága

.... megfelelő számú, jól időzített

.... túl ritka

.... túl gyakori

.... az időzítést javítani kell

Tesztek tartalma

.... megfelelő

.... túl részletes

.... nem elég átfogó

.... a tanfolyam céljainak nem felel meg

Kérdezési és vitaalkalmak

.... bőséges alkalom

.... időnként előfordulnak

.... ritkák

.... nem fordulnak elő

Házi feladatok

.... egyértelműek, megoldhatók

.... egyértelműek, de túl hosszúak

.... nem egyértelműek

.... sosem egyértelműek, sosem megoldhatók

Tankönyvek

.... jók

.... megfelelőek

.... máshogy kellene használni őket

.... más tankönyvet kellene használni

Az oktatásnak a csoporthoz való viszonya

.... megfelel a csoport színvonalának

.... a tanár kísérletet tett arra, hogy az oktatás megfeleljen a csoport színvonalának

.... egyértelműen meghaladja a csoport színvonalát

.... egyértelműen alacsonyabb a csoport színvonalánál

Kérjük a lap túloldalára írja le azokat a javaslatait, melyek megvalósítása emelhetné a tanfolyam oktatásának színvonalát! Kérjük, ne írja alá ezt a kérdőívet! Tanulmányi átlaga az elmúlt félévben:

Az oktatót értékelő kérdőív

Kérjük, értékelje a tantárgy oktatójának tanári munkáját. Írjon egy x-et minden kérdés után. Ha kíván kommentárt fűzni válaszaihoz, írja a lap jobb oldalára.

A tanár tantárgyi tudása

Kommentár:

.... kiemelkedően jó

.... elég jó

.... nem elég jó

.... nagyon gyenge

Hozzáállása a tárgyhöz

.... lelkes, szereti tanítani

.... eléggé érdekli

.... csupán rutinérdeklődés

.... nem érdekli a tárgy

Magyarázási képessége

.... egyértelmű, világos magyarázatok

.... általában megfelelő magyarázatok

.... gyakran nem megfelelő magyarázatok

.... nincs magyarázat, vagy teljesen rossz

Beszéde

.... a hangja s modora kitűnő

.... megfelelő

.... gyenge, elvonja a figyelmet

.... gyenge beszédképessége komolyan hátráltatja a tanításban

A diákokhoz való viszonya

... segítőkész, érdeklődő

.... általában segítőkész

.... kerüli a személyes kontaktust

.... távolságtartó, hideg

Személyisége

.... vonzó, szeretném jobban ismerni

.... megfelelő

.... elég zárkózott

.... személyiségkonfliktus

Ellenvélemény iránti toleranciája

.... bátorítja s értékeli a megokolt ellenvéleményt

.... elég jól fogadja az ellenvéleményt

.... elbátortalanítja az ellenvéleménnyel előálló diákokat

.... dogmatikus, nem tűri az ellenvéleményt

Azokhoz az egyetemi oktatókhoz képest, akik Önt tanították, ez

.... kiemelkedő

.... átlagosnál jobb

.... átlagos

.... átlag alatti

.... gyenge

Ha egy későbbi tantárgy esetén választhatna e között az oktató és egy másik oktató között, hogy értékelné mostani oktatóját?

.... inkább őt választanám, mint bárki mást

.... örülnék, ha ő tanítana

.... meg lennék elégedve, ha ő tanítana

.... jobb lenne, ha nem ő tanítana

.... semmilyen körülmények között nem választanám

Kérjük, ne írja alá ezt a kérdőívet! Tanulmányi átlaga az elmúlt félévben:

A tudományos pályára készülés

Az Indiana University Linguistics Club (Indiana Egyetemi Nyelvészklub) a "graduate" diákok klubja, vállalkozása. A klub fő tevékenysége olyan nyelvészeti dolgozatok kiadása 500 példányban, amelyekre szerzőjük nem talált profi kiadót. A beküldött kéziratokat a diákok bírálják, ők gépelik, korrigálják, sokszorosítják, kötik és terjesztik postán. A klub kiadványait állandóan idézik a legrangosabb nyelvészeti szakirodalomban. Számos, a klub által kiadott doktori disszertáció később megjelent rangos tudományos kiadóknál is. Ez a klub nemcsak azért fontos, mert önkéntes és fizetett diákjai megismerkednek a tudományos kiadványok bírálatának, szerkesztésének és kiadásának csínjával-bínjával, hanem azért is, mert a klub révén Bloomington a nyelvészeti gondolkodás egyik központja lett az egész világon - a beküldött

dolgozatok révén. A klub kis profittal dolgozik, amit a diákok neves nyelvészek meghívására fordítanak, akik előadásokat vagy nyári kurzusokat tartanak.

A Chicago Linguistic Society (CLS) a University of Chicago doktor-jelölt nyelvészdiákjainak egyesülete. Évente rendeznek konferenciát, évkönyvük az amerikai nyelvészeti szakirodalom legjobb részéhez tartozik. A konferenciát teljes egészében a diákok szervezik. Ők bírálják el a névtelenül beküldött autoreferátumokat ("abstracts"), ők állítják össze a programot, és ők szerkesztik az évkönyvet. Ily módon mire végeznek, számottevő tapasztalatra tesznek szert a konferenciaszervezés és a könyv-szerkesztés terén.

Colloquia

A Nyelvészeti Tanszéken majd minden héten van úgynevezett "colloquium", azaz diák vagy professzor által tartott kutatási beszámoló, előadás. Ezek témáját, helyét és idejét jó előre kiplakátozzák és az érdeklődőknek az egyetemi postán is megküldik. A "colloquium" célja az, hogy az előadó az egyetemi szakmai közvélemény elé vigye előadását. Ha egy diák vagy tanár előadását elfogadták valamelyik amerikai konferenciára, akkor az illető mindenképp próbaelőadást ("colloquium"-ot) tart Bloomingtonban mielőtt elutazna a konferenciára.

Tudományszervezés

A kutató kutatói témájára pályázatot nyújt be különféle szervekhez, alapítványokhoz. Ha megkapja a támogatást, megkezdí kutatását.

Daniel A. Dinssen fonológus például 1977. szeptember 30-án és október 1-én konferenciát rendezett Bloomingtonban "a kurrens fonológiai elméletek megkülönböztetéséről". A konferenciához a pénzt a következő szervek adták: a National Science Foundation és az American Council of Learned Societies (két országos alapítvány), az Indiana University Linguistics Club (vagyis a diákok említett nyelvészklubja), az Egyetem Nyelvészeti Tanszéke, és az Indiana University Office and Research in Graduate Development (az egyik egyetemi hivatal). A konferencia eredményeként 1979-ben megjelent az Indiana University Press-nél a "Current Approaches to Phonological

Theory" (a fonológiaelmélet kurrens megközelítései) című könyv, ami számos híres egyetemen azonnal tankönyvvé is vált.

A tudományszervezés ilyen módjáról ("grant system") Magyarországon elég sokat lehet már olvasni, ezért nem részletezem tovább. Véleményem szerint fő előnyei abban állnak, hogy ha a kutató olyan pályázatot ír, amelyet szakmája kiemelkedő művelői (az alapítványok felkért bíráló bizottsági tagjai) kutatásra érdemesnek ítélnek, akkor megkapja a kutatáshoz szükséges pénzt.

Ugyanígy van ez az alkalmazott kutatások olyan "alacsony" szintjén is, amilyen egy egyetemi magyar nyelvkönyv megírása Amerikában. Erre a témára 1980-ban 36 ezer dolláros pályázatot lehetett elnyerni a federais kormánytól. /N.B. A mi mostani egyetemi reformunk keretében is úgy születtek a nyelvkönyvek (egyetemes jegyzetek), hogy szerzőik teljes egyetemi foglalkoztatás mellett (esténként, szabadságuk alatt, stb.) írtak jegyzetet, anélkül, hogy ehhez a géppapíron kívül bármilyen támogatást kaptak volna./

A "grant system" következtében a kutatót semmilyen anyagi hátrány nem érheti, de egyeteme is gazdagodik, mert – mint a kutató munkadója – a "grant" tetemes részét egyszerűen leemeli. /N.B. Nálunk "a társadalomtudományok területén a szerzői honorárium a bérkiegészítés hallgatólagosan elfogadott formája" (Magyar Tudomány, 1982: 892). Csakhogy egyetemi jegyzetet, tankönyvet nem érdemes írni, mert az azért járó honorárium csupán töredéke a máshol kapható honoráriumnak. Ez közhely: diákkoromban egy fórumon maga a bölcsészkar dékán magyarázta ezt el nekünk, amikor a jegyzethiányról panaszkodtunk./

Nemzetközi szakmai kapcsolatok

Amikor elhatároztam, hogy belépek abba az angoltanári egyesületbe, amelynek első nemzetközi konferenciája Budapesten volt 1974-ben, vagyis a londoni székhelyű International Association of Teachers of English as a Foreign Language (IATEFL, Az angolt idegen nyelvként tanító tanárok nemzetközi szervezete) nevű szervezetbe, elküldtem Amerikából egy borítékban 3 angol fontot és jelentkezési lapomat Angliába. Postafordultával visszaírtak: örömmel köszöntenek az egyesület tagjainak sorában és egyben közlik, hogy mivel az általam megjelölt tagdíj 2 és fél font, a különbözetként

mutatkozó 50 penny-t külön számomra nyitott bankszámlán elhelyezték. Ha arra járok, vegyem fel. A következő évben tehát rendszeresen megkaptam az IATEFL értesítőjét, s így tájékozva voltam az angoltanári szakma európai fejleményeiről. Mindez nem állt módomban Magyarországon, amikor 1978-ban szegedi egyetemi tanársegédként engedélyt kértem az IATEFL-tagságra, az Oktatási Minisztérium elutasította kérelmemet. Ha megpróbálnám újból, valószínűleg ma se lenne módom az egyéni IATEFL-tagságra.

A bürokratikus nehézségek mellett technikai okai is vannak annak, hogy a magyar kutatók nemzetközi elismertetése nehézkes. Az amerikai egyetemi kutatók nagy mozgékonyságának titka többek között az, hogy van telefonjuk. Annak, hogy a világhírű Nature című folyóirat nem foglalkoztat egyetlen referenst sem a szerkesztők által egyébként nagyrabecsült Szegedi Biológiai Kutatóközpontból, az az egyszerű oka, hogy a szegedi kutatókat nem lehet telefonon elérni (vö. Magyar Tudomány, 1983/1. szám).

Ha egy amerikai kutatónak elfogadják egy konferenciára az előadását, jó esélye van rá, hogy a konferenciával kapcsolatos költségeit egyeteme fedezze. Így például munkahelyem, az Indiana Egyetem nekem is fedezte az 1981. augusztusi torontói LACUS konferencián (Linguistic Association of Canada and the United States) való részvételem költségeit. /N.B. Munkahelyem költségvetése 1983-ban nem volt elég arra, hogy a tanszék oktatóinak külföldi postaköltségét fedezze. Országhatáron túlra mindenki a saját zsebéből folytatott szakmai levelezést./

Tanszékvezetés

A tanszékvezetőt a tanszék oktatói választják maguk közül. Megbízása néhány évre szól. A tanszékvezetés szükséges rossz: az adminisztráció sok időt elvesz a kutató életéből. Nem tapad a tanszékvezető személyéhez olyan hatalom, mint Magyarországon, márcsak azért sem, mert a fontosabb döntéseket mindig az összes oktató bevonásával hozzák. Az olyan tanszékvezető, mint például a magyar származású Sinor Dénes, aki 1964-től 1981-ig vezette a bloomingtoni Ural-Altaji Tanszéket, teljesen "amerikiatlan" jelenség. A tanszékvezetés rotációs rendszere egyrészt biztosítja a demokratikus vezetést, másrészt kevésbé terheli a kutatót adminisztrációval.

A tanszéki állások betöltése

Alapszabály Amerikában, hogy "mozogni kell": ha valaki Indiánában szerez doktorátust, menjen máshová tanítani, ha egyetemen akar tanítani.

Ha megüresedik valahol egy Assistant Professor-i állás, azt meghir-
detik a szakterület értesítőiben. A jelentkezők elküldik írásos pályázatukat.
Az oktatót kereső tanszék professzoraiból bizottság alakul, akik a beérkezett
pályázatokat elbírálják. A legjobbnak tűnő jelölteket meghívják egyetemükre
egy interjúra és egy előadás tartására. Ezután döntenek arról, hogy ki
kapja az állást. /N.B. A mi pályázati rendszerünk az itt leírthoz képest
zárt. Nálunk ismeretlen a jelentkezők próbaelőadása./

A könyvtár

Az Indiana Egyetem Könyvtára az amerikai egyetemi élvonalba tartozik.
Épületeiben 5 millió könyvtári tétel van. A katalógus és az információrend-
szer olyan, hogy maximum negyed óra alatt kideríthető, vajon a keresett
könyv megvan-e Bloomingtonban, s ha nincs, melyik könyvtárból lehet meg-
szerezni könyvtárközi kölcsönzéssel.

A könyvtárban - ha a lexikonokat tartalmazó kézikönyvtárat és a
folyóiratolvasót leszámítjuk - nincs olvasóterem. A polcok között asztalok
és székek vannak, s a könyvtárhasználó az őt érdeklő témájú könyvek polcainál
foglalhat helyet.

A földszinti katalógusban a könyvtárhasználó kinézi a keresett
könyv katalógusszámát, beszáll a liftbe, ahol az emeletek úgy vannak
feltüntetve, hogy az egyes emeleteken található könyvek katalógusszámai
a megfelelő emelet mellé vannak írva. Ha például egy könyv száma 98-
cal kezdődik, a használó ránéz a táblára, meglátja, hogy a 98 kezdetű
könyvek mind a 7. emeleten vannak, s kiszáll a 7. emeleten.

A raktárnak és az olvasóteremnek ebben a kombinációjában úgynevezett
"carrel"-ek is vannak, azaz olvasófülkék, melyeket a "graduate" diákok
egy-egy félévre megigényelhetnek. Ez az ő tanulóhelyük, ahová a számukra
legfontosabb könyveket is elvihetik. Az ilyen könyvek ettől még mindenki
más számára is hozzáférhetők maradnak, hisz az információrendszer olyan,
hogy minden pillanatban mind az ötmillió könyvtári tételről tudni lehet,
hol található éppen.

Vannak a könyvtárban tantermek is a polcok környékén; ha egy oktató a könyvtárban óhajt órát tartani, annak sincs akadálya.

A könyvtárat az egyetem minden dolgozója és hallgatója azonos jogokkal használhatja. Ha egy takarítónőnek szüksége van egy könyvre, s azt nem leli a polcon, megkérdezi a kölcsönzőrészlegben, mit tudnak a könyvről. Ilyen válaszokat kaphat: 1) Holnap hozza vissza XY, tessék holnap jönni; 2) Hat nap múlva (maximum két hét múlva) hozza vissza XY, amint bent van a könyv, Önt levelezőlapon értesítjük és a könyvet az Ön számára félretesszük; 3) Egy professzornál van a könyv "professzori kölcsönbe" adva (ez fél évet is jelenthet). Ha óhajtja, visszakérjük, s néhány nap múlva értesítjük, hogy kikölcsönözheti két hétre. /N.B. Az MTA Könyvtárából csak az úgynevezett "minősített" kutatók (kandidátusok, etc.) kölcsönözhetnek könyvet./

Minden emeleten több xerox-gép található. Az egyetemi xeroxozás állami támogatást élvez: a városi postahivatalban 15 cent egy lap, az egyetemen 5 cent. Az egyetem területén kívül xerox-műhelyek működnek, ahol a hallgatók 4 centért is xeroxozhatnak. Summa summarum: azt a könyvet vagy cikket, ami a kutatónak vagy a hallgatónak szükséges, az illető megveszi vagy lexeroxozza. /N.B. Nem kimásolja kézírással jegyzetfüzetébe, amint ez nálunk még oly sokszor történik./

A komputerizált katalógizálás csúcsteljesítménye 1981-ben a Kongresszusi Könyvtár (Washington, D.C.) "Scorpio" nevű rendszere volt. Kutatási témám a kétnyelvűség. Odaültem a "Scorpio" egyik termináljához, és a megadott instrukciók alapján "lekértem" a Kongresszusi Könyvtárban fellelhető összes, kétnyelvűséggel kapcsolatos tétel leírását. 45 perc alatt (mivel gyakorlatlan voltam) kaptam meg azt a "printout"-ot, amit kézzel talán hónapok alatt sem tudtam volna összeállítani. Ez a szolgáltatás a Kongresszusi Könyvtárban ingyenes. Máshol esetleg pénzbe kerül, de megfizethető: mondjuk egy tankönyv ára.

A könyvtár további előnye, hogy egyik részlegében az oktatók a kurzusaikhoz szükséges kötelező irodalom egy példányát félretetethetik. Ez hasonlít leginkább a mi olvasótermeinkre: itt az a diák is megtalálhatja az irodalmat, tankönyvet, xerox-cikket, akinek nincs pénze a megvásárlására. /N.B. Ez nálunk is megvalósítható. A különbség mindössze annyi, hogy míg Bloomingtonban ezt maximum negyedóra alatt elintéztam, addig Debrecenben ráment egy napom. Ugyanis én megyek a xeroxozóba, én kapcsolom

össze a xeroxokat, én írom ki a könyveket a nagykönyvtár katalógusából, én viszem le a tanszéki könyvtárból a nagykönyvtárba a könyveket, s én tanítom meg a teremfelügyelőket arra, hogy mit tegyenek./ A könyvtár reggel 8-tól éjfélig van nyitva, vasárnap azonban csak déli 12-kor nyit. Üzemeltetéséhez igen sok diákot alkalmaznak.

Kikapcsolódás: sport

Az "undergraduate" diákok sört isznak, rock zenét bömböltetnek, megízlelik a szexet, kipróbálják a kábítószereket. Minderre csak most nyílt lehetőségük, hogy elszakadtak a családi otthontól. Ha komoly kábító-szerbe kezd egy diák, akkor a "graduate school"-ba már nemigen fog bejutni.

Azokra a "graduate" diákokra, akiket én ismertem, inkább a sport, a zene, a színház jellemző mint kikapcsolódási forma. A "graduate" diákok életében vannak fix pontok, például péntek délután mindig mini-golfoznak, kosárlabdáznak, go-go-znak (ez egy, a halmához hasonló társasjáték), stb.

Életkortól függetlenül a legtöbb diák rendszeresen kocog. A rendszeres testmozgásnak Amerikában hatalmas kultusza van. A legegyszerűbb s legolcsóbb testedzési forma a kocogás. Véleményem szerint a diákok nemcsak azért kocognak, hogy az élet hajszájában fizikailag is mindig fittegek legyenek, hanem azért is, mert egyszerűen igénylik a testmozgást. Ez az igényük még középiskolás korukban visszavonhatatlanul kialakul. Tudják, hogy a szellemi és a fizikai terhelést váltakoztatni kell; tudják, hogy ha fizikailag fittegek, szellemileg is többre lesznek képesek. /N.B. A KLTE egyik diákja így nyilatkozott a Népsportnak (1983. január 23, 9. lap): "Sajnáljuk a sportra fordított időt, pedig elképzelhető, hogy a tanulás is jobban menne, ha közben mozognánk..." /

A sportnak az amerikai egyetemi életben játszott szerepét jellemzi az is, hogy koncert és kosárlabdameérkőzés a bloomingtoni értékrendszerben közel azonos helyen áll. Ha egy koncerten a szokásosnál kisebb a hallgatóság a bloomingtoni operában, könnyen lehet, hogy a műsorközlő így kezdi mondókáját: "Hamarosan vége a kosármeccsnek, reméljük, hogy szünet utánra megtelik a nézőtér."

Kikapcsolódás: táncház

Népi táncokat tudó, szerető diákok és hangszeres zenész társaik hetente tartanak a mi táncházainkhoz nagyon hasonló összejöveteleket. Összekelepozzák a pénzt a terembérre, és kedvükre táncolnak egész este. Spontán közönség formálódik így, melyet az amerikai néptánc és népzene megismerésének igénye szül.

Munka

A diákok túlnyomó többségének nincs annyi pénze, hogy egyetemi éve alatt ne kellene dolgoznia. A munka a diák számára bármit jelenthet: menzai mosogatást, tanszéki gépelést, könyvtári könyvek pakolását, katalógizálását, takarítást, fűnyírást, modell-állást a rajz tanszéken, motel-portáskodást a városban, pizza kihordást, stb. A diákok zöme úgynevezett "work-study" munkát végez, azaz a tanulás mellett heti maximum 20 órában dolgozik. Az Indiana államból származó diákoknak, mint mindenben, itt is előnyük van a máshonnan jött diákokkal szemben: az ő munkabérük háromnegyedét Indiana állam fizeti, a fennmaradó egynegyedét az egyetem. Ez a rendszer biztosítja, hogy elsősorban az indianai diákok kapjanak munkát, másodsorban a más amerikai államból valók, s csak végül a külföldiek.

Munka: laborfelügyelet

Az egyetem nyelvi laboratóriumait kábé 10 főnyi technikai személyzet és számtalan diákfelügyelő működteti. Az utóbbiak a törvényesen megállapított minimális órabért kapják, vagy annál többet. A laborok reggel fél 9-től este 6-ig működnek (vasárnap este 6-tól 9-ig), és minden diák bármikor használhatja őket. A laborgyakorlat a nyelvi képzés integráns része. Összehasonlításképp megemlítem, hogy

1) A JATE-n több millió forintért beépítettek egy olyan magyar labort 1975-ben, ami technikai okokból alig használható, hisz a diáknak nincs számlálója, s ezért a szalagja állandóan lefut;

2) A KLTE-n nem tudjuk elérni, hogy a labor reggel 8-tól este 8-ig nyitva legyen, s így a diákoknak nem adhatunk önálló feladatokat.

Az ok: nincs "keret" arra, hogy a technikusok jelen legyenek, s a diákfelügyelőkől pedig mindenki idegenkedik, mivel "a diák nem tehető anyagilag felelőssé, ha elromlik a berendezés."

3) 1981-82-ben, az őszi félévben a KLTE Orosz, Angol, Német és Francia tanszékén összesen k é t (2) olyan oktató volt, aki laborórát tartott. A többi oktató módszertani tudatlanság vagy a hiányzó "software" okából elkerülte a nyelvi labort. Összegzésképp: egy labort beépíteni sokkal egyszerűbb, mint megfelelő hatásfokkal használni. A magyar bölcsészkarok a laborvásárlásnál tartanak ma is.

Munka és jog

A diák munkavállalót többé-kevésbé védi a jog. Jellemző eset, hogy 1980-ban az egyetem Angol Tanszékének vezetője több tucat diáknak diáktanári állást ígért őszre, de később - pénzügyi nehézségek miatt - meggondolta magát, s közölte a diákokkal, hogy nem lesz őszi állásuk a Tanszéken. A diákok ügyvédet fogadtak, arra hivatkoztak, hogy a tanszékvezető megszegte ígéretét, s ezzel őket hátrányos helyzetbe hozta, mivel ők - a biztos állás reményében - nem kerestek maguknak állást az őszre. Summa summarum: az egyetem végülis alkalmazta az összes felperes diákot, még mielőtt a bíróság kötelezte volna erre.

Politika a Campuson

Fontos politikai esemény volt Bloomingtonban 1979. őszén Jane Fonda és férje, Tom Hayden előadása. Ők a "Campaign for Economic Democracy" (Mozgalom a Gazdasági Demokráciáért) vezetői. Hayden a 60-as évek diákmozgalmainak egyik vezéralakja volt, a 70-es években egyszer Californiában demokrata szenátorként jelölték, de vesztett. Az 1980-as elnökválasztás előtti évben feleségével végigjárta a nagy egyetemeket, előadásokat tartva. Bloomingtoni előadásuk címe: "A 80-as évek Amerikájának kritikus problémái".

Fonda és Hayden bloomingtoni előadása azonban nem jött könnyen létre. Azok a gondolatok ugyanis, amelyeket ők népszerűsítenek (pl. a multinacionális korporációk megregulázása a gazdasági élet egyidejű demokratizálásával), Indianában, az USA egyik legkonzervatívabb államában, erős ellenérzéseket keltenek. Amikor köztudott lett, hogy Fonda és Hayden

meghívást kaptak Bloomingtonba, nagy ellenkampány kezdődött. A közvélemény-harc végén az előadókat végülis meg kellett hívni. 5000 ember hallotta az előadást, melyet a szónok Tom Hayden ezekkel a szavakkal kezdett:

"Mindenek előtt köszönetet mondok annak az 500 diáknak, akik - az egyetemi újság szerint - telefonhívásokkal és más módon kiküzdötték, hogy ma este itt előadhassunk. Sajnálom, hogy Mr. Donald Danielson, aki az egyetemi lap szerint az Indiana Egyetem Igazgatótanácsának az elnöke, azt mondta, hogy ő személy szerint aggódik, hogy Indiana állam törvényhozói és választópolgárai "egyetem-ellenesekké" válhatnak, ha ma este itt népszerűtlen gondolatok hangzanak el. Én azt hittem, hogy az egyetemi oktatás lényege a népszerűtlen gondolatok megvitatása. Nagyon csodálkozom, hogy az egyetemi oktatás eredeti formája - lehet, hogy kissé naív és szimplisztikus volt ez így, de szerintem jó ötlet volt -, mely szerint az egyetem olyan hely, ahol a tanárok és a diákok azért jönnek össze, hogy megőrizték kulturális örökségüket és elemezzék koruk nagy kérdéseit, oda degradálódott, hogy hatalmas mega-egyetemek jöttek létre, ahol a domináns erők az egyetemi hivatalok vezetői, a legjobban fizetett emberek az igazgatók és hivatalvezetők, és oda degradálódott, hogy az egyetem annyira része társadalmunknak, annyira inkorporálódott a status quoba, hogy egy igazgatótanácsi elnök nyíltan veszélyesnek nevezhet népszerűtlen gondolatokat. Ami veszélyes, az az egyetemnek a status quo szolgálatába való állítása. Ez az igazi veszély! Mert ha az egyetemek nem engedik meg a társadalmi kritikát, a gondolatok és premisszák kritikai vizsgálatát, társadalmunk mely intézményei engedik ezt meg? Az egyetemeket követheti a sajtó - lehet, hogy már követi is. Előírják majd a sajtónak, hogy csak a kormányhivatalok hivatalos sajtóközleményeit közöljék? Merthogy a sajtó ne közöljön népszerűtlen gondolatokat? És aztán? Következnek a szakszervezetek? Az egyházak? Ne legyenek az egyházak olyan szervezetek, amelyek gondosan cenzúrázzák a bibliát? Hogy olyasmiket ne prédikáljanak, hogy 'Könnyebb a tevének átjutni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni a mennyek országába'? Azt hiszem, hogy ma inkább, mint bármikor korábban szükségünk van az őszinte vitára, eszmecserére, s bizonyos fokig örülök, hogy idejövételünket nem övezi udvariaskodás, egyértelmű helyeslés, mert akkor gondolkodóba eshetnék, hogy mi történt velünk? Örülök, hogy vitát tudunk kelteni s ütköztetni tudjuk a véleményeket."

A diákok politikai arculatának formálásában az ilyen viták és előadások s az előadást követő, tabukat-nem-ismerő kérdés-felelet csaták, ugyan-

olyan fontosak, mint számtalan politikai egyesületük, a neofasisztáktól a szocialistákig, vagy az INPIRG tevékenysége (lásd alább), vagy a munkajogi viták, például az említett eset az Angol Tanszék vezetője és a diáktanárok között.

Egy diákszervezet: INPIRG

Az INPIRG az Indiana Public Interest Research Group (Indianai Közérdekeket Kutató Csoport) rövidítése. Ez önkéntes diákszervezet, diákadományokból működik. Többek között azt csinálják, hogy kéthetente elmennek a város jelentősebb élelmiszerboltjaiba és próbavásárlásokkal megállapítják, hogy hol mi az árszínvonal. Eredményeiket az egyetemi napilapban teszik közzé. Ebből tudtam meg én is időről-időre, hogy miként tudok megspórolni heti 5-10 dollárt.

Az INPIRG esetleg akciót indít azért, hogy az egyetemi uszodában a férfi és női professzorok úszóidejét vonják össze, s ezáltal növeljék meg a diákokét.

Az INPIRG tanulmányt készített (önkéntes professzorok segítségével) arról, hogy az Indiana Egyetem 1981-ben irreálisan magasra szabta a kollégiumi díjakat. Kimutatták, hogy 16 %-os emelés helyett 14 %-os emeléssel is változatlan színvonalon lehetne üzemeltetni a kollégiumokat.

Önbecsülés

Az egyetemen a siker pénzzel is mérhető, többek között a befolyó tandíj nagyságával. Aki "ad magára", jól tanít, sőt, a lehető legjobban. Amerikában az élet majd minden területén, így az egyetemi oktató- és kutatómunkában is, azzal lehet stimulálni az embereket, hogy önbecsülésükre apellálunk. Ha egy előadás végén az hangzik el, hogy "Minden magára valamit is adó tanár/kutató ezt-és-ezt tenné", akkor az előadó biztos lehet benne, hogy hallgatói - amennyiben egyetértenek a propagált dolgokkal - követni fogják tanácsát, még hozzá olyan gyorsan, amilyen gyorsan csak lehet. Az emberek cselekedeteinek befolyásolásához önbecsülésükön keresztül vezet az út. /N.B. Egy társegyetem oktatójával közös tanulmányt írtam. A befejező mondatot először én fogalmaztam meg: "Javaslatunk az, hogy minden magára valamit is adó angoltanítási centrum tegye ezt-és-ezt." Társszerzőm ezt

a mondatot veszélyesnek tartotta, ezért letompította. Úgy vélte, hogy így nem kollégáink önbecsülésére fogunk apellálni, hanem parazsat gyűjtünk a fejünkre: "Maguk semmibe veszik mindazt, amit mi itt 30 év alatt felépítettünk" - mondják majd./

Társadalmi munka

Az értelmes társadalmi munkának számos formája van, például az említett INPIRG. Egy másik társadalmi munkában ellátott feladat (ma már sajnos Magyarországon is elkelne) az úgynevezett "escort service". A közbiztonság romlása miatt a késő este könyvtárból hazatartó nőknek "kíséretre" van szükségük. Ezt a kíséretet önkéntes diákfiúktól kapják meg, akkor, amikor kérik.

Az egyetemi oktató előmenetelében a kutatás, az oktatás és az úgynevezett "committee work" (durván: társadni munka) is fontos. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy professzor az egyetem különféle bizottságaiban (tudományos, politikai, értsd: egyetempolitikai, gazdasági, érdekvédelmi stb.) ingyen dolgozik. Az adminisztratív karrier nem kizárt, de "magára valamit is adó" egyetemi oktató tudományos karriert csinál.

Befejezés

Végül mit is profitáltam én majd három évig tartó magyar lektorkodásomból?

Gyökeresen átalakult oktatómunkám annak köszönhetően, hogy Bloomingtonban az ismertetett kérdőívekkel értékeltem én tanárait, s értékelték engem hallgatóim. Az egyetemi működési szabályzat ellenére nem követelem meg itthon a diákoknak az órán való részvételét (nem tartok katalógust). Ugyanakkor vizsgálaim teljesítmény-orientáltak, az alkalmazni-tudást vizsgálom, reálisan fel akarom mérni, hogy körülményeink között mit lehet a diáknak megtanítani, s ehhez szabom a tananyagot.

Megtanultam Amerikában a vita és az érvelés fontosságát, hogy egyetlen dolog fontos csak, a tudományos igazság. Ehhez az utak több felől is vezethetnek, barbár dolog tehát valakinek előírni, hogy például szakdolgozatának (tézisének) mik legyenek a fejezetcímei...

Tájékoztattam a nyelvészetben. Itthon ez főleg azért ment lassan, mert a fontos könyvek és folyóiratok jelentős része nem hozzáférhető.

Meg azért, mert nyelvészetet nálunk tulajdonképp csak a nyelvészeti tanszékeken tanítanak, tehát angol vagy orosz tanszéken alig.

Fontos könyvekkel és xerox-cikkekkel felszerelve jöttem haza: ma még nem nagyon vagyok elmaradva a szakirodalomtól.

1980-ban és 1981-ben előadást tartottam Kanada és az USA Nyelvész Szövetségének (LACUS) éves konferenciáján. Négy amerikai publikációm van a bloomingtoni lektorkodás következtében.

Megtanultam kissé az amerikai munkastílust.

PLÉH CSABA

A HIPERKORREKCIÓ ÉS A "LAZASÁG" KÖZÖTT: A
NYELVI INTUÍCIÓ NÉHÁNY ÉLETKORI ÉS PEDAGÓ-
GIAI BEFOLYÁSOLÓJÁRÓL*

Eötvös Loránd Tudományegyetem Pszichológiai Intézet
1378 Budapest, Izabella utca 46. Pf. 4.

A szerző 12-17 éves tanulóknak a mondatok elfogadhatóságára, illetve grammatikalitási rangsorolására vonatkozó ítéleteit vizsgálta. A diákok közül egyesek résztvettek egy kommunikáció-központú anyanyelvoktatási kísérletben, a többiek a hagyományos anyagot tanulták. A társadalomlag megbélyegzett formák visszautasítása az életkorral nőtt; a speciális anyanyelvi oktatás bizonyos fókig ellensúlyozta a hiperkorrekciót is. Az agrammatikus és a bonyolult, de grammatikus szerkezetek megítélésekor a speciális osztályok tanulói inkább a szigorú értelemben vett grammatikalitást vették figyelembe, mintsem a mondatok bonyolultságát.

* Előadás a Pécsi Akadémiai Bizottság "Norma, átlag és eltérés" c. szimpozionján, 1984. május 25-én. Az ismertetett vizsgálatok az OTTKT 6. sz. főirány támogatásával készültek.

1. A nyelvi norma és a nyelvészet megismerési stílusa

Az utóbbi három évtized során a nyelvi norma kérdése nyíltan vagy be nem vallottan a nyelvészeti megismerés egyik középponti módszertani kérdésévé vált, olyan problémává, mely jóval túlmegegy a nyelvi norma hagyományos leíró nyelvszociológiai vagy korlátozó nyelvvelő értelmezési keretén. A norma elméleti felértékelődésének két fő motívuma volt: az intuíció központi módszertani elvvé vált a generatív nyelvtenban, a szocio-lingvisztika pedig a homogén nyelvközösség fikciója mellett magának a nyelvi rendszernek a homogenitását is megkérdőjelezte.

Közismert, hogy a generatív nyelvten kezdeményezte nyelvészeti forradalom módszertani magja a nyelvi intuíció központi megismerés forrássá tétele: mint Chomsky számos helyen (pl. 1973) megfogalmazza, a nyelvész feladata voltaképpen az, hogy a nyelvhasználó intuícióját modellálja, s ehhez legfőbb adatforrása is – szemben az amerikai leíró nyelvészet korábbi objektivisztikus törekvéseivel – maga a mondatok nyelvtanszerűségére (grammatikalitására, ha úgy tetszik nyelvhelyességére) vonatkozó intuitív ítélet.

A generatív nyelvten által felújított nyelvészeti mentalizmusnak erre a módszertani aspektusára a generatív nyelvten megukénak valló nyelvpszichológusok is igen korán reflektáltak. Különösen az intuíció felhasználásával kapcsolatos központi fogalom, a g r a m m a t i k a l i t á s jelentett nagy inspirációt számukra. Az ennek naív személyeknél történő megítélésével kapcsolatos "csoportos intuíció" skálázási vizsgálatok (pl. Maclay és Sleator, 1960; Mill, 1961) eredményei is alátámasztották, egy furcsa, bár a generativisták számára nyilvánvaló elkülönítés általánossá válását: a grammatikalitás és az elfogadhatóság (acceptabilitás) megkülönböztetésének elterjedeését. Furcsa a megkülönböztetés egy egészen egyszerű okból: ha a nyelvészet célja a beszélők intuíciójának modellálása, nem kis bátorság kell ahhoz, hogy ugyanakkor a beszélők intuitív ítéleteinek egy részt mint esetlegeset, pusztán performancia tényezők hatását mutatót elveszük. (A grammatikalitás és elfogadhatóság elkülönítés gyors elterjedésének további motívuma ugyanis a kompetencia-performancia megkülönböztetéssel meglévő kapcsolatuk volt.)

A hetvenes évek elejétől, annak ellenére, hogy korábban az elfogadhatósági ítéletekkel kapcsolatban számtalan olyan kísérleti vizsgálat

született, melyek vagy ezt vagy a nyelvész által rögzítetten kitűzöttnek vélt grammatikalitást manipulálva vizsgálták annak valóságos teljesítményekre - például mondatok megjegyzése, tanulhatóságára - gyakorolt hatását. (L. ezekről Pléh, 1974 összefoglalóját), különösen a pszichológusok körében kritikus hangok is felmerültek magával az intuíció "kétszínű" használatával kapcsolatban. E munkák jelszavát Thomas Bever (1980) fogalmazta meg legvilágosabban: ahhoz, hogy a nyelvészek álmatlan éjszakák nélkül, minden lelki-furdalástól mentesen használhassák a nyelvi intuíciót, magának az intuíciónak az elméletére is szükségük lenne, amihez pedig a királyi út - az intuíciót befolyásoló, a nyelvtanon kívüli tényezők pontos feltárása. Bár ez az elmélet azóta sem született meg, számos vizsgálat próbálta tisztázni az intuíciós ítéleteket befolyásoló feltételeket. A pragmatikai, emlékezeti korlátozások a vizsgálatban használt közlési helyzet, a személyek tapasztaltsága, a vizsgálati helyzet atmoszférája, mind fontos befolyásolóknak bizonyultak. Az intuíció személyi befolyásolóinak kutatása azt a kérdést is érinti, hogy amikor a modern nyelvészet az intuíciót piederstálra helyezi, voltaképpen kinek az intuíciójáról van szó? Mikor az intuíció a bizonyosság forrása, akkor a nyelvész intuíciójáról, ami igen messze áll a "romlatlan látásmódtól". Amikor viszont grammatikalitás és elfogadhatóság eltérése a tét, akkor az "egyszerű emberek" intuíciójáról van szó. Két okból érdemes ezt hangsúlyozni. Egyrészt megmutatja a rejtett normatív mozzanatot a generatív nyelvtan intuicionizmusában, másrészt - mint sokan, különösen William Labov (1979) rámutattak - világosan jelzi, hogy az intuíció, mint adatforrás nálunk az izolált eszményi beszélő homogén idiolektusának mint a nyelvi leírás anyagának koncepciójára támaszkodik.

Anélkül, hogy a részletes érvelést akár csak érintenénk is itt, érdemes kiemelni, hogy a norma problémájával foglalkozva a szociolingvisztika sok szempontból éppen ellentétes álláspontot foglal el. Grammatikalitás és elfogadhatóság eltérése számára ugyanis nem "zaj", hanem "jel". A finomabb nyelvi szerkezeti eltérések megítélésének fokozatos jellegét kiemelve például azt hirdeti, hogy legalábbis bizonyos területeken nyelvi intuíciónk sem "minden-vagy-semmi" alapon szerveződik, hanem grádiensek mentén; hogy változó, életlen határú szabályokat kell feltételeznünk, mely szabályok a használat és társadalmi presztízs kontextusába ágyazva a nyelvi változást a nyelvi rendszer inherens labilitásával képesek magyarázni

(Labov, 1979).

2. Nyelvhelyességi egyensúlyok és grammatikalitási ítéletbizonytalanságok

A szociolingvisztika nemcsak a laza határok hangsúlyozásával és a norma kontinuum jellegének hangsúlyozásával járulhat hozzá a norma világosabb megértéséhez, hanem egy specifikus kérdéskörrel: a hiperkorrekcióval kapcsolatos felismeréseivel is. Labovnak az amerikai angol szóvégi /r/ ejtésével kapcsolatos vizsgálatai mutatták meg a mintát arra, hogy a presztízsből magasabban álló nyelvi változat nem egyszerűen terjed társadalmilag, hanem eközben olyan esetekre - pl. olyan fonetikai helyzetekre - is áttevéődik, ahol az eredeti magas presztízsű változatban nem volt meg.

Az így jellemzett hiperkorrekció problémáját nem triviális módon kiterjeszthetjük olyan nyelvközösségek normaalakulására, ahol kitüntetett szerepe van a tudatos nyelvművelésnek. A nyelvművelés ugyanis hiperkorrekciós folyamatokat indíthat el ott, ahol valamilyen - rendszerbeli, észlelési stb. okból - normabizonytalanság van. Ez akkor jelenik meg, mikor ugyanazon forma valamely nyelvi összefüggésben normatívan helyes, más összefüggésben nem. A_1 forma stigmatizációja, szemben B_1 -gyel oda vezethet, hogy hiperkorrekciós módon az A_2 -nek megfelelő kontextusokban is B_2 -t fogunk használni; az eredetileg meglévő összemosódó két alak között helyreáll az "összemosódás" egy másik szinten, a két alternatíva közül a "fentebb stíl", a preferált forma szintjén, hiszen a kiinduló összemosódás okai nem szűntek meg. Ez így igen bonyolultan hangzik, de mindannyian ismerjük a nyilvános beszédből például, hogy a 'benne' értelemben használt -ba elleni sok évtizedes harc hogyan vezetett, különösen formális helyzetekben - melyek általában a hiperkorrekció tudattalan mechanizmusainak melegágyai - a 'bele' értelmű -ban megjelenéséhez, s válik a Megyék az iskolába is valami iskolában szerűvé az ejtésben. (E kérdésekről a nyelvművelés összefüggésében vö. Huszár Ágnes, 1984).

Ismertetendő vizsgálatunk egyik célja annak elemzése volt, hogy milyen erős az ilyen hiperkorrekciós tendencia diák korosztályoknál. Ennek vizsgálatára, éppen a dolgok kiélezése érdekében, alternatívás abszolút helyzetek elé állítottuk a diákokat. Ezzel párhuzamosan, részben az említett, az elfogadhatósági ítéletek fokozatosságát vizsgáló

törekvések hatására, arra is kíváncsiak voltunk, hogyan alakul ugyanezeknél a személyeknél különböző mértékig és különböző okokból gyanús vagy nyilvánvalóan elfogadhatatlan mondatok "fokozatszerű", skálázásos megítélése.

Mind a hiperkorrekciós tendenciák, mind a "nyelvérzéki fokozatosság" kérdésének vizsgálatát egy sajátos szemponttal egészítettük ki: arra voltunk kíváncsiak, hogyan változnak az ítéletek az életkor és a különböző anyanyelvi képzés hatására. Az életkorral kapcsolatban azt vártuk, hogy a stigmatizált formák elítélése nő a felsőtagozattól a középiskola vége felé haladva, ezzel párhuzamosan azonban csökken a stigmatizált elemet helyes kontextusban tartalmazó mondatok elfogadása is; a skálázásos ítéletekben pedig arra számítottunk, hogy a tapasztaltabb gyerekek szigorúbbak lesznek a helytelen, s enyhébbek a pusztán nehéz formákkal szemben.

Hogy jön a képbe a pedagógia? Elméleti okokból egyszerűen - a nyelvi intuíció és normaérzék számos befolyásolóját vizsgálva - a tartós pedagógiai ráhatások szerepét eddig senki sem elemezte. Ugyanakkor magának az általános és a nyelvészeti iskolázottságának a szerepét számos vizsgálat mutatta ki ilyen megítélésekben. Gleitman és Gleitman (1979) például újszerű szöösszetételek parafrázisait értelmeztetve - pl. fekete madárház vs. fekete-madár ház - azt találták, hogy az iskolázatlanabb személyek inkább szemantika, az iskolázottabbak inkább forma központúak metanyelvi ítéleteikben. John Ross (1979) pedig, különböző mondatok helyességének megítélését vizsgálva azt találta, hogy a nyelvészek - annak a jelszónak engedelmeskedve, hogy a nyelvészet elrontja a nyelvérzékét - sokkal enyhébben ítélik meg a bizonytalan grammatikalitású mondatokat, mint a "normális" beszélők, ugyanakkor az átlagos beszélők magabiztosabbak és magukat konzervatívabbnak is tartják, mint a nyelvészek.

A gyakorlati ok sem bonyolultabb. Hazánkban több törekvés létezik az anyanyelvi nevelés reformjára. Ezek hatásvizsgálatának keretében kíváncsiak voltunk arra, hogy a modern nyelvészet szemléletével megismerkedő iskolások nyelvi intuíciója hogyan alakul? Vajon liberálisabbak, kommunikációs érték centrikusabbak lesznek-e bizonytalan mondatoknál, ugyanakkor elvetik-e a nyilvánvalóan rossz, illetve stigmatizált formákat? Olyan diákokat vizsgáltunk, akik az általános iskolában a Bánréti Zoltán-féle (Bánréti, 1979, 1981) anyanyelvi programokban, a középiskolában pedig a Nyelvtudományi Intézet szervezte, Komlósy András által irányított modern

anyanyelvi oktatási programban vesznek részt. Két pécsi gimnáziumban, a Nagy Lajos és a Leőwey Gimnáziumban, valamint a Janus Pannonius Egyetem két gyakorló általános iskolájában közel 300 tanuló vett részt vizsgálatunkban, mely az itt elemzendő részek mellett számos egyéb feladatból is állt. A feladatok összeállításában Komlósy András és Füredi Mihály is nagy részt vállalt, úgyhogy a példák nemcsak a pszichológus, hanem a nyelvész fantáziáját is tükrözik. Általános iskolai ötödik-hatodik osztályokból 43, illetve 42 kísérleti oktatásban résztvevő illetve nem résztvevő, gimnáziumi második és harmadikból 54 és 74, végül a kísérleti oktatást éppen csak elkezdett első gimnazisták közül 34 és 43 tanuló vett részt a vizsgálatban. A most felhasznált anyagok egyrészt két meglehetősen gyors nyelvhelyességi részfeladaton alapulnak, ahol a diákoknak 1 perc alatt be kellett jelölniük 9-9 mondat közül a rosszakat, másrészt egy időigényesebb skálázási feladaton. Ez utóbbinál a gyerekek 15 mondatot osztályoztak 1-5 pontig, aszerint, hogy mennyire jó, elfogadható a mondat.

3. Hol jelenik meg a hiperkorrekció?

Ha megnézzük a stigmatizált, helytelen és a helyes formák elfogadásának átlagos százalékát (1. Táblázat), mindjárt valami gyanúsat látunk: miközben a rossz alakok elfogadása (alsó sor) optimizmust sugallóan egyharmadára csökken öt iskolaév alatt, a helyes formák elfogadása nem változik.

1. Táblázat

A helyes formák és a nyelvhelyességileg stigmatizált formák átlagos százalékos elfogadása

	12 év	15 év	17 év
Helyes	73	72	72
Stigmatizált	62	21	22

A kilenc felhasznált nyelvi formát egyenként tekintve kiderül, hogy ezért a "nem változásért" voltaképpen az a felelős, hogy vannak ugyanolyan formák - s ez a többség - ahol a helyes megítélés nő az életkorral, ugyanakkor egyes esetekben ezt kiegyenlíti egy hiperkorrekciós tendencia: a rossz forma elítélésével növekszik a helyes elítélése is. A 2. Táblázat részletesen mutatja a százalékokat az egyes formáknál.

2. Táblázat

Hogyan változik az egyes stigmatizált formák elfogadása az életkorral?
(felül mindig a jó, alul a rossz forma elfogadási százaléka)

	12 év	15 év	17 év
A veszekedés miatt lekésték a vonatot.	97	99	97
Kati továbbtanulás miatt jelentkezett az egyetemre.	81	49	50
Mari néni csak egy kis traccsolás végett nézett be a boltba.	67	78	64
Az eső végett beálltam az eresz alá.	56	8	21
Jó lenne tudni, hogy a nem-e a helyes válasz.	46	22	30
Még nem tudom, hogy nem-e lesz akkor tanítás.	62	12	5
A Petőfi versében szereplő számárnak nem volt szerencséje.	70	72	56
A Jókai sok jó regényt írt.	69	19	15
Az igazolványom oda volt ragadva az asztalhoz.	78	44	36
A könyv le van esve a földre.	42	5	4
Igyekeztek, hogy ők is láthassák az eseményeket.	93	93	97
Ha időben odaérnek, még ők is láthassák a meccset.	16	1	2
Azt üzentem, hogy osszák be az idejüket.	82	89	30
Nem szeretem, ha húzzák-halasszák a dolgokat.	86	43	46

(2. Táblázat folytatása)

	12 év	15 év	17 év
Ha látnák, biztosan meg is vennék.	80	95	97
Ha többet kapnák, jobban örülnék.	58	56	73
János minden reményét a futásba vetette.	58	56	73
Piri nem nagyon bízott a dologba.	67	19	20

Életkori változások szinte mindenütt vannak, s statisztikailag mindig szignifikánsak. A MIATT helytelen használata, a húzzák-halasszák és a többet kapnák helytelen formák viszonylag magas elfogadásán kívül az alsó sorok (a rossz formák elutasítása) optimista képet sugallnak. Csakhogy számos esetben - NEM-E, HATÁROZOTT NÉVELŐ TULAJDONNÉV ELŐTT, s különösen a -VA/-VE alakok használata esetén a rossz alakok elutasításával együtt a jó alakok elfogadása is csökken: határozott hiperkorrekció lép fel. E tábláról még egy dolgot említenék meg: az igen sokat stigmatizált -SUK/-SÜK a legkevésbé problémás az összes forma közül!

Ugyanezt a képet mutatja, ha megnézzük, kik azok, akik egyszerre elutasítják mind a két formát. A teljes anyagra a NEM-E formánál - itt persze nehéz metanyelvi használatra lett volna szükség a helyes alak elfogadásához - 56 %, a -VA/-VE alakoknál 48 %, a névelős tulajdonnévnél 36 % az ilyen tanulók aránya, míg pl. a -SSZÁK-nál csak 4 %. Azt, hogy itt nem statikus egybeesésről, hanem valaminek a megtanulásáról van szó, jól mutatja, hogy míg öt-hatodikosoknál ez az arány a -VA/-VE esetében csak 18 %, harmadik gimnáziumra 63 %-ra, a NEM-E esetében ugyanez 23-ról 68 %-ra nő, a határozott névelőjű tulajdonnévnél pedig 18-ról 38 %-ra. Némi remény azért van - a kísérleti osztályokban tanuló gyerekek egyes formáknál ellen tudnak állni a hiperkorrekciós tendenciának. Míg a -VA esetben náluk például csak 40 % a hiperkorrekt hozzáállás, a többiek-nél 49, a -BA esetben 9 és 27 %, a VÉGETT-nél 18 és 30 % ez az arány.

Ugyanakkor ez az idősebb, harmadik gimnazista korosztálynál néhol azt is jelenti, hogy a hiperkorrekcióval szembeni ellenállás révén az

ő attitűdjük általában liberálisabb, többször fogadják el a hibás formákat is. Így például a VÉGETT helyes használatában náluk az elfogadás 71, a többi gyereknél csak 59 százalék, de a helytelen forma elfogadási aránya is hasonlóan alakul - 26 és 17 %. Úgy látszik, hogy a MIATT a "jelöletlen" forma: egyszerre használjuk következményes és céltételezéses kapcsolatok kifejezésére; a VÉGETT gyakoribb elfogadása bizonyos csoportokban nem jelenti a kauzális és teleologikus viszonyok pontosabb elválasztását, ami persze nem nyelvi kérdés. A -BA esetében az arányok 63 és 66, illetve 32 és 16 %.

Vagyis mindezek az adatok arra utalnak, hogy: (1.) A stigmatizált formák egy része erős hiperkorrekciós nyomást eredményez: (2.) mely az iskolai tapasztalatokkal és az életkorral általában nő, és (3.) a speciális anyanyelvi képzés ezt némileg képes ellensúlyozni, de sokszor általánosabb, lazább értékrend, hiperkorrekció ellenes attitűd árán.

4. Változik-e az elfogadhatóság skálája?

A grammatikalitás vagy elfogadhatóság folytonos skáláját valamint szituációs és személyi befolyásolóit hirdető kutatók is egyetértenek általában abban, hogy megfelelő mondatokat választva kiderül, hogy maga a grammatikalitás egyetlen kontinuumot alkot, a személyi és helyzeti befolyásolók csak azt szabják meg, hol húzza meg a személy e kontinuum mentén a határokat. Ez volt például Rossnak, a nyelvészek nyelvérzékének "romlottságát" bizonygató dolgozatában is a végkonklúzió. Nézzük meg először, hogyan alakultak a különböző életkori csoportokban a mi vizsgálatunkban a megítélések. Mondatainkat persze meglehetősen eklektikusan válogattuk ki: nyelvjárási és régies, de helyes mondatok - pl. szenvedő -, szemantikát és szintaxist szembesítő rossz egyeztetésű mondatok, s nyilvánvaló nyelvhelyességi hibák - pl. igekötő el nem választása - egyaránt szerepeltek közöttük.

A 3. Táblázaton e miatt is az összgrammatikalitás csökkenő sorrendjében soroljuk fel őket, nem valamilyen logikai sorrendben.

3. Táblázat

A grammatikalitás (elfogadhatósági) pontértékek átlagai a különböző életkorokban

	Mondat	12 év	Rang	15 év	Rang	17 év	Rang
	1. Nincs itt senki, akivel jóban vagyok.	4.3	2.5	4.7	1	4.8	1
	2. Találkoztam azzal a pincérrel, amelyikről beszéltem.	4.4	1	4.5	2	4.4	2.5
	3. Péter azt mondta, mindenki visszajött már.	4.2	4	4.2	3	4.4	2.5
	4. Sok olyan elmélet született, amelyek tagadják az evolúciót.	4.3	2.5	3.8	5	4.1	4 ⁺⁺
	5. Javasolom, hogy minden, amit megérintett, égettessék el.	3.3	7.5	4.1	4	4.0	5 ⁺⁺⁺
8	6. Hogy nem szabad elmenni, már hallottuk.	3.3	7.5	3.1	8	3.9	6 ⁺⁺⁺
	7. A titkárnő behozta az írandó leveleket.	3.7	6	4.0	9	3.2	7.5 ⁺⁺
	8. Ameddig elmentünk, az csak Bogdány volt.	3.2	9	2.9	10.5	3.2	7.5
	9. Bármilyen körülmények között sem fogadom ezt az ajánlatot el.	3.9	5	10.5	10.5	2.8	11 ⁺⁺⁺
	10. Senki, akivel jóban vagyok, nincs itt.	2.7	10	3.3	7	3.0	9
	11. A Feri olvasta könyv az asztalon hevert.	2.4	12.5	3.5	6	2.9	10 ⁺⁺⁺
	12. A pénz, amit mondtam, hogy a fiú elvitte, eltűnt.	2.4	12.5	2.3	12	2.6	1

(3. Táblázat folytatása)

Mondat	12 év	Rang	15 év	Rang	17 év	Rang
13. A fiú csak a könyvet elolvasta	2.6	11	2.2	13	2.0	1
14. A tanár a tolvajt, akit kergette a rendőr, felismerte.	2.1	14	1.5	14	1.5	14 ⁺⁺
15. Elmegyünk hozzátok, amikor lehet lesz beszél-nünk veletek.	1.5	15	1.1	15	1.2	15 ⁺⁺⁺

181

+

++ az életkori változás statisztikailag 5,1 és 0,1 %-os szinten megbízható (varianciaanalízisek alapján)

+++

A táblázatot tekintve két dolog első látásra is szembevető:

1. A diákok meglehetősen érzékenyek a grammatikalitásra, megítéléseiket főleg az irányította. Honnan tudjuk ezt? A mindhárom korosztályban vezető három mondat teljesen nyelvhelyes, s mégcsak nem is stilisztikailag minősített eset. Valamilyen szempontból azonban jelöltek, pl. a hoggy törlése vagy szórendi invenciók révén a megértés számára nehezebbek. Magas értékük mutatja, hogy kísérleti személyeink nem erre alapoztak ítéleteikben. A skála alján helyezkednek el a minden szempontból "áttetszően" agrammatikus mondatok, egy kivétellel. A feltételes jövő időt is teljesen elfogadhatatlannak tartják ugyanis a tanulók, sőt, itt ez a tendencia az életkorral még nő is. Ennek feltehetően nyelvjárási okai lehetnek - ne feledjük, hogy délmagyarországi iskolákban vizsgálódunk. S amennyire ismerem, a 'lehet lesz' típusú szerkezetek az északkeleti nyelvjárásban élnek, vagy éltek.
2. A rangsor nagyjából azonos marad az életkori csoportokban. Ez alátámasztja a grammatikalitás egységes skálájának meglétét. Igazi relatív eltolódást felfelé a szenvedőnél, lefelé pedig a bármilyen/semmi alterációnál figyeltünk csak meg. Ugyanakkor, mint a táblázaton a keresztek mutatják, vannak jellegzetes életkori változások az abszolút skálaértékekben. Ezek lényege, hogy a grammatikus, de ritka vagy nehéz formák elfogadottsága nő - pl. szenvedő, múltidejű melléknévi igenév; a finoman agrammatikusaké - pl. írandó, bármilyen egyeztetési hibák - viszont csökken. Ugyanakkor általános liberalizálódás nem mutatható ki - inkább a skála "kiélezése" a jellemző a szélső értékek irányába.

Van-e valamilyen hatása az intenzívebb, kísérleti anyanyelvi oktatásnak? Ha általánosságban tekintjük a megítélést, akkor nincs. A két szélső korcsoportot - akik hosszabb ideje részt vettek a kísérleti oktatásban - tekintve azonban kiderült, hogy vannak olyan mondatok, ahol a kísérleti osztályok tanulói hajlamosabbak az elfogadásra. Mindkét osztályra igaz ez a szenvedő mondatoknál - 3,4-4,2, illetve 4,3-3,8 a kísérleti és a kontroll osztályok átlaga a két korcsoportban, és furcsa módon a hoggy-os komplementumot tartalmazó beágyazott mondat hibás egyeztetésénél (2,6-2,0, 2,5-2,1). Valószínű, hogy itt a beágyazott mellékmondatba való

beillesztés a döntő, a hibás tárgyas ragozást a vonatkozó mellékmondatban ugyanis a nagyobb korcsoportban éppenséggel a kísérleti csoport tagjai ítélik sokkal rosszabbnak (1,5 vs. 1,9).

A gimnazistáknál a kísérleti csoportban jellegzetesebb még a befejezett melléknévi igenév (3,1-2,8), a szemantikai többes egyeztetés (4,2-3,7), s kissé nehezen értelmezhetően az el nem váló igekötő elfogadása (2,4-1,3). Az egy nehezen értelmezhető adat kivételével arról van itt szó, hogy a kísérleti oktatásban résztvevő gimnazisták a nehezebb, de grammatikus szerkezeteknél múlják felül a szokásos oktatásban résztvevőket, ítéletük tehát jobban igazodik szerkezeti tényezőkhöz.

Volt azonban a gimnazisták között még egy tényező, melyet érdemes megemlíteni. Ezek a tanulók három fokú skálán (ahol 1. volt a magabiztosság és szigorúság) megítélték ítéletük bizonyosságát és elképzelésüket saját szigorúságukról is. Kiderült, hogy az életkorral - a kísérleti oktatástól függetlenül - nő a bizonytalanság (1,3 és 1,5 a két csoport átlaga) s különösen megnő a lazaság tudata (1,7-2,1). Vajon ezek a statisztikailag igen megbízható változások összefüggnek-e a mondatok eltéréseivel s az oktatással?

Szerencsére nem érdemes kitérni a részletekre: a bizonytalanság érzés és a tolerancia tudata lényegében független mind az oktatás módjától, mind a megítélt mondatoktól. (Eredetileg pedig nem ezt vártuk.) A 15 mondatból csak három volt, ahol valamelyik tényezőre ne érvényesült volna az életkor hatása: a feltételes jövő, az ameddig... és a bármilyen hibás használata; 12 mondatnál érezték egyöntetűen enyhébbnek ítéletüket a nagyobbak, ötnél pedig bizonytalanabbnak is. Ugyanakkor a kísérleti oktatással ez a hatás semmiféle interakciót nem mutatott. Vagyis a növekvő ismeretek, a tudás mindenképpen a bizonytalanság érzés növekedéséhez vezet - még ha az ítélet maga nem is bizonytalan, s általában a tolerancia tudatához és igényéhez akkor is, ha a tolerancia valójában nincsen is meg.

Záró megjegyzések

Két kérdésből indultunk ki: vannak-e hiperkorrekciós jegyek a nyelvi normában nálunk is, s vajon a speciális oktatás változtatja-e a grammatikai intuíciót. Részlegesen pozitív választ kaptunk mindkét kérdésre:

1. Hiperkorrekciós jegyek kimutathatók nyelvhelyességi ítéleteinkben, s ennek mértéke az életkorral, az iskolai tapasztalatokkal nő. A speciális kísérleti anyanyelvi nevelés ezt részben képes kompenzálni.
2. Az intuíciós ítéletek szerkezete nem bizonyult életkortól vagy oktatásfajtától függőnek. Ugyanakkor az iskolai tapasztalatok, különösen a kísérleti osztályoknál, növelik azt a tendenciát, hogy a megítélés egyre inkább csak a grammatikalitásra támaszkodik formális megítélési helyzetekben. Ez összhangban van pl. Gleitmanék adataival a formális iskolázottság formacentrikusabb nyelvi megítéléshez vezető hatásáról.

- Bánréti Z. (1979), Gyermek és anyanyelv. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bánréti Z. (1981), Kamasz és anyanyelv. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bever, T. G. (1980), A nyelvi viselkedés összetett vizsgálata. In: Pléh Cs. (szerk.), Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Budapest, Tankönyvkiadó, 1980, 168-199.
- Gleitman, N. - Gleitman, L. (1974), Language use and language judgement. In: Fillmore, C. J. - Kempler, D. - Wang, W. S-Y. (szerk.), Individual Differences in Language Ability and Language Behavior. New York, Academic Press, 1974, 103-126.
- Hill, A. (1961), Grammaticality. Word 17: 1-10.
- Huszár Á. (1984), Nyelvművelés és norma. Előadás a Norma, átlag és eltérés c. szimpóziumon. Pécs, 1984 május.
- Labov, W. (1973), A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi szerkezetekben. In: Szépe Gy. (szerk.), A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 1973, 509-527.
- Labov, W. (1979), A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Cs. - Terestyéni T. (szerk.), Beszédaktus - kommunikáció - interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Központ, 1979, 365-398.
- MacLay, H. - Sleator, M. D. (1960), Responses to language: Judgements of grammaticalness. International Journal of American Linguistics 26: 275-282.
- Pléh Cs. (1974), Mondat és emlékezet I-II. Magyar Pszichológiai Szemle 31: 24-35, 147-158.
- Ross, J. R. (1979), Where's English? In: Fillmore, C. J. - Kempler, D. - Wang, W. S-Y. (szerk.), Individual Differences in Language Ability and Language Behavior. New York, Academic Press, 1979, 127-163.

RÉGER ZITA

BESZÁMOLÓ A "HALMOZOTTAN HÁTRÁNYOS HELYZET ÉS A
NYELVI FEJLETTSÉG" CÍMŰ FOLYAMATBAN LÉVŐ KUTATÁ-
SI PROJEKTUM NÉHÁNY EREDMÉNYÉRŐL

Az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Szentháromság utca 2.

Az újabb pszicholingvisztikai kutatások széleskörűen bebizonyították, hogy az anyák kisgyermekükkel folytatott kommunikációjukban szisztematikusan és nagymértékben módosítják beszédüket. Ezek a módosítások a fogyatékos nyelvtudású partner: a gyermek értelmi és nyelvi szintjéhez való alkalmazkodást tükröznék, s közülük némelyik bizonyítottan elősegíti a beszédfejlődést. Az ismertetett kutatás iskolázottság és településtípus szempontjából hátrányos helyzetű csoportokban, valamint egy párhuzamos értelmiségi kontrollcsoportban vizsgálja az anya-gyermek beszédkapcsolat jellemzőit a gyermekek beszédfejlődésének korai szakaszaiban. A longitudinális - 12-től 34 hónapos korig tartó - beszédfelvételek anyagából kiválasztott beszédmintákat nyelvtani és szövegtani szempontból, valamint meghatározott beszédaktus-kategóriák szerint elemeztük. Az első minták elemzése mindhárom területen jelentős különbségeket tárt fel a különböző csoportokhoz tartozó anyák nyelvhasználatában. A beszámoló röviden érinti a regisztrált jelenségek lehetséges okait és hatásukat a gyermekek beszédfejlődésére.

Társadalmilag hátrányos helyzetű csoportokhoz tartozó gyermekek nyelvi hátrányának (vagy másféle felfogásban: eltérő kommunikációs sajátosságainak, nyelvi "másságának") kutatása leggyakrabban a mindennapi nyelvhasználati kontextuson kívül: az egyéni nyelvi kompetencia, illetve nyelvhasználati sajátosságok elszigetelt vizsgálata útján valósult meg (ld. pl. Hawkins 1967; Robinson és Rackstraw 1967, Henderson 1970; Pap és Pléh 1972; Turner 1973).

Ilyen esetben a kutatók a vizsgált gyermekcsoport különböző feladat-helyzetekben (például képleírás vagy kérdések megválaszolása során) nyújtott nyelvi teljesítményét elemezték a kiválasztott szempontok szerint. Az ilyen típusú vizsgálatokban a kutatók a nyelvi hátrány jelenségeit (például a hátrányos helyzetű gyermekek beszédfejlődésének viszonylag lassabb ütemét vagy nyelvhasználatuk helyzetéhez kötött jellegét, az ún. "korlátozott kód" használatát) leírva voltaképpen egy fejlődési folyamat eredményét regisztrálták, amelynek súlyát, jelentőségét aztán az oktatás eredményessége, az iskolai esélyek szempontjából mérlegelték.

Az itt ismertetett vizsgálat más utat követ: a nyelvi hátrány (vagy más látószögből megfogalmazva: a hátrányos helyzetű társadalmi rétegekből származó gyerekek nyelvhasználatában regisztrálható különbségek) eredetének, genezisének feltárására tesz kísérletet az anya-gyermek beszédkapcsolat elemzésén keresztül. Közelebbről azt próbálja meg feltárni, hogy a mai magyar társadalomban többszörösen hátrányos helyzetűnek számító anyák kisgyermekükhöz intézett beszédében vanak-e olyan jellemzők, amelyek eddigi ismereteink szerint kedvezőtlennek minősíthetők a kisgyermek beszédfejlődésének a szempontjából, és az így feltárt tényezők mutatnak-e összefüggést a kisgyermek nyelvi szintjének egyes mutatóival.

Beszámolóm következő részében először röviden ismertetem a kisgyermekhez intézett beszéd, a nyelvi minta pszicholingvisztikai kutatásának problémáját és az ilyen tárgyú vizsgálatok egyes eredményeit, majd saját kutatásomra rátréve bemutatom a vizsgált csoportokat, az elemzés szempontjait és a számítógépes adatelemzés kezdeti szakaszának néhány érdekesebb eredményét.

I. A nyelvi minta (az "input nyelv") kutatása a pszicholingvisztikában

A hatvanas évek végéig csupán szociolingvisztikai érdeklődésű nyelvészek és antropológusok szenteltek némi figyelmet a kisgyermekekhez intézett felnőtt beszéd sajátosságainak. Számukra ez a fajta nyelvi viselkedés mint az egyén kommunikációjában érvényre jutó "beszédregiszterek" (meghatározott beszédhelyzetben használt nyelvi "stílusok") egyike, illetve mint az adott kultúrában érvényes szocializációs eljárások része képviselt érdekességet. A nyelvi fejlődés kutatói számára azonban az anyanyelv elsajátításának alapvető feltétele: a kisgyermekhez intézett felnőtt beszéd, a környezettől kapott nyelvi minta sokáig kívül esett a kutatásra érdemesnek tartott témák körén. Ennek a nyelv elsajátításában játszott szerepét, fontosságát is eltérően ítélték meg a pszichológia, pszicholingvisztika különböző irányzataihoz tartozó kutatók. A tanuláselméleti (behaviorista) pszichológiai irányzat felfogása szerint a felnőtt (elsősorban az anya) beszéde a nyelvet tanuló kisgyermek számára az utánzandó modell szerepét tölti be, s egyben a megerősítésnek is fontos eszköze (például azáltal, hogy a kisgyermek sikerültebb, az elsajátítandó anyanyelv hangjaihoz, szavaihoz közelebb eső hangadását vagy nyelvi produkcióját dicséri, bátorítja a szülő, ld. Skinner 1957). A nyelvelsajátítás kutatásának másik fontos irányzata, a generatív nyelvelmélet által inspirált fejlődési pszicholingvisztika Chomskytól átvett korai álláspontja szerint viszont a felnőttektől hallott beszéd csupán adatokat - mégpedig töredékes, rossz minőségű adatokat - szolgáltat a gyermek belső, genetikusan meghatározott nyelvalkotó tevékenysége számára. Az elméleti feltevések gyökeres különbségén túl azonban mindkét irányzat képviselői egyetértettek abban, hogy a felnőtteknek a kisgyermekekhez intézett beszéde szerkezeti jellemzőiben, bonyolultsági fokában alapjában véve nem különbözik felnőtt beszédpartnerek egymáshoz intézett beszédétől.

A hatvanas évek végétől hetvenes évek elejétől azonban e kérdés megítélésében alapvető fordulat következett be: a kisgyermekekhez intézett felnőtt beszéd intenzív kutatások tárgya lett. Ebben a fordulatban mindenk előtt közrejátszott a velünk született nyelvi tudást feltételező szélsőséges álláspont kihívása: az elmélet bírálói ugyanis - hatásos ellenérveket keresve - egyre nagyobb figyelmet szenteltek a nyelvelsajátítás alapjául

szolgáló nyelvi minta kérdésének. Túl ezen, az érdeklődés irányának ilyen alakulásához a fejlődési pszicholingvisztika egészében lezajlott szemléletváltás is hozzájárult. E tudományágban ugyanis a felmerülő új szempontok, gyakorlati problémák, valamint a rokon tudományterületeken bekövetkező fejlődés hatására a kutatás főiránya fokozatosan eltávolodott a kizárólag formális leírást célzó, egyoldalúan mondatközpontú felfogástól. A gyermeknyelv-kutatás ekkor kialakuló feltáró szemantikai vagy a korai megnyilatkozásokat kezdetleges beszédaktusokként értékelő cselekvésközpontú (pragmatikai) modell (ezekről közelebbről ld. Pléh és Radics 1982) a kisgyermek nyelvi tudásának leírásában egyre erőteljesebben támaszkodtak az elemzett megnyilatkozások nyelvi és nem nyelvi kontextusára. A kontextus bevonása a gyermeknyelvi közlések értelmezésébe pedig óhatatlanul ráirányította a figyelmet egy további szempontra: magának az elsajátítási folyamatnak a kontextusára. Közelebbről arra a tényre, hogy a nyelv elsajátítása kezdettől fogva társas kapcsolatok keretében megy végbe, s - legalábbis részben - azoknak az eredménye, a korai nyelvhasználat pedig, ellentétben a korábbi egocentrikus vagy öncélú gyermeki nyelvhasználatot feltételező felfogásokkal, motívumaiban és irányultságában jórészt szintén szociális: a kisgyermek közléseinek döntő többsége meghatározott kommunikatív-interperszonális célokat szolgál, s meghatározott beszédpartnernek címezve hangzik el. Ennek az új - a fejlődési pszicholingvisztikában mostanra uralkodóvá vált - interakciós, -interperszonális szemléletmódnak a keretében pedig magától értetődő módon nemcsak a gyermek, hanem az interakcióban részt vevő másik fél, a "címzett" nyelvi viselkedésének is helyet kell kapnia.

A széles körben meginduló empirikus kutatások speciális nyelvhasználati jegyek egész sorát azonosították e sajátos beszédregiszterben. Ezek a jellemzők, amelyek száma egy, az ilyen tárgyú kutatások addigi eredményeit összegző kötet (Ferguson és Snow 1977) szerint mintegy százra tehető, egyfajta alkalmazkodást tükröznek a fogyatékos nyelvtudású partner: a beszélni tanuló kisgyermek aktuális nyelvi és értelmi szintjéhez, túl ezen pedig figyelmének, érdeklődésének ébrentartását, nyelvi aktivitásának fokozását szolgálják. Így e beszédstílus nyelvtani bonyolultságát és jólformáltságát elemző tanulmányokban a különböző mutatók (például az átlagos mondathossz mérőszáma, az alárendelés - más vizsgálatokban a mondatcsomópontok - aránya, a főnévi és igei csoportok összetettsége,

a rossz kezdés, hezitációs jelenségek, agrammatikus mondatok stb. előfordulásának mértéke) egyaránt azt tanúsítják, hogy a vizsgált 18-36 hónapos gyerekekhez intézett beszéd mondattani szempontból jóval egyszerűbb, jólinformáltabb a felnőtt beszédpartnereknek szóló beszédnél (Philips 1973; Snow 1972, Broen 1972). Az egyszerűség szemantikai téren is érvényesül. Így egyes kutatások szerint (Snow 1974; Van der Geest 1974) a kisgyermekhez intézett anyai megnyilatkozások a bennük előforduló jelentéskapcsolatok körét tekintve nem vagy csak alig haladják meg a kisgyermek által már a beszédfejlődés korai szakaszában ismert jelentéskapcsolatok (például cselekvő-cselekvés; tárgy-hely) körét; témáját tekintve pedig a beszéd jórészt az "itt és most", a jelenben folyó események leírására korlátozódik (Snow et al. 1976). (Ez voltaképpen természetesen következik abból a tényből, hogy e kutatások szerint az anyák rendszerint előszere-tettel folytatják a kisgyermek által felvetett témát, kérdéseikkel, kommentárjaikkal a gyermek érdeklődésének irányát követik, az ő cselekvéséhez kapcsolódnak. Ez utóbbi tendencia voltaképpen már a nyelv előtti korszakban is erősen jellemzi az anyai beszédet, ld. Snow 1977). Fontos jellemzője a kisgyermekhez intézett beszédnek a nagyfokú redundancia: gyermekükhöz beszélve az anyák - azonos vagy módosított formában - gyakran ismétlik meg saját mondataikat, ami a gyermek számára kétségtelenül elősegítheti az adott közlés megértését. S nem csak a saját megnyilatkozások, hanem a gyermek által közlöttek megismétlése is gyakori jelenségnek bizonyult az anyai beszédben. Ez utóbbi jelenségnek a nyelvi fejlődés szempontjából talán legjelentősebb változata az ún. "kibővítés", amikor az anya a kisgyermek hiányos mondatait úgy ismétli meg, hogy a hiányzó nyelvtani "funkció-elemek" (ragok, jelek) hozzáadásával értelmes, nyelvtanilag jólformált mondatokká alakítja azokat (Brown és Bellugi 1964; Cross 1977). Lexikai tekintetben az egyszerűség és a redundancia említett tényeivel összefüggő jelensége a beszédstílusnak a csekély szókincsbeli változatosság, amit a különböző vizsgálatokban nyert alacsony lexikai type-token hányadosok tükröznek (pl. Broen 1972). Túl ezen, amint ez a korábbi antropológiai nyelvészeti kutatásokból is kiviláglik, számos nyelvészeti közösség tagjai a kisgyermekkel beszélve a nyelv sztenderd szavain kívül - vagy azok helyett - kifejezetten a kisgyermekeknek szánt, igen egyszerű hangtani felépítésű lexikai elemkészletet, ún. "dajkanyelvi szavakat" ("baby talk lexicon") is használnak (Ferguson 1964; összefoglalóan Ferguson 1977).

Fonológiai szempontból a kisgyermekhez intézett felnőtt beszédet egyéb tekintetben is egyszerűsége, világosságra, expresszivitásra törekvés jellemzi. (Erre utaló jelenség például bonyolult képzésű réshangok, affrikáták helyettesítése zárhangokkal vagy egyes magánhangzók, mássalhangzók gyakori megnyújtása.) A beszédmegértést elősegítő, a gyermek figyelmének felkeltését, ébrentartását szolgáló jellegzetes módosítások egész sorát tárta fel a kutatás szupraszegmentális szinten is. Ilyen jelenségek például a beszédtempó lelassítása, magasabb hangfekvés használata, a szünetekkel erőteljesen tagolt beszéd mód vagy meredeken emelkedő hanglejtésminták használata, ld. Broen 1972; Garnica 1974).

A fenti jelenségek meglétét az anyai beszédben a kutatás széles körben igazolta. Az is bebizonyosodott, hogy nem csupán az anyák, hanem más felnőttek - sőt már a négyéves vagy ennél idősebb gyermekek is - sok tekintetben hasonlóan módosítják beszédüket, ha kisgyermekhez szólnak (Shatz és Gelman 1973; Gleason 1975).

A kisgyermekhez intézett beszéd sajátosságait illetően a kutatás hosszú ideig elegendőnek vélte e jelenségek új meg új aspektusának, s az előfordulásukban megmutatkozó egyéni különbségeknek a pusztá regisztrálását. Amint azonban ezt többen (például Newport et al. 1977) felvetették, e jelenségek súlyának, fontosságának megítéléséhez a kutatásnak okvetlenül tisztáznia kell azt a kérdést, hogy ténylegesen elősegítik-e a nyelv elsajátítását a fenti tényezők? S ha igen, milyen módon, milyen mechanizmusokon át fejtik ki hatásukat? Beépíthetők-e a nyelvi "input" fenti sajátosságai egy egyetemes nyelvelsajátító elméletbe olyan értelemben, hogy a továbbiakban a gyermek értelmi és nyelvi szintjéhez alkalmazkodó nyelvi mintát a nyelvelsajátítás szükségszerű feltételének tekinthetjük (amely szerint tehát a bekövetkező fejlődés: a nyelv elsajátítása a gyermek adott értelmi és nyelvi szintje által determinált szelekciós és feldolgozási mechanizmusok működésének és a felnőtt ezekhez alkalmazkodó, ösztönös, szelektív nyelvi magatartásának mintegy közös eredménye lenne)?

Az első kérdésre - úgy tűnik - jelenleg inkább igenlő válasz adható. Egyes újabb vizsgálati eredményekből ugyanis kitűnik, hogy a kisgyermekhez intézett beszéd fent említett sajátosságai közül néhány - legalábbis a gyermek beszédfejlődésének meghatározott szakaszában - ténylegesen elősegíti a nyelvi fejlődést. Így Furrow, Nelson és Benedict (1979) a vizsgált, egyszavas mondatok korszakában tartó gyermekek esetében úgy

találták, hogy az anyák beszédének szintaktikai egyszerűsége kedvezően befolyásolta a gyermekek nyelvi fejlődését. (Newport et al. (1977) és Barnes et al. (1983) adatai szerint viszont a gyermekek beszédfejlődését a nyelvtanilag bonyolultabb anyai beszéd jobban elősegítette, mint az egyszerűbb. Ők azonban az átlagot tekintve magasabb életkorú, a nyelvi fejlődés előrehaladottabb szakaszában tartó gyermekcsoport esetében vizsgálták az anyai beszéd jellemzőit, s ezek hatását a nyelvi fejlődésre.) Számos tanulmány azt is kimutatta, hogy az anyák beszéde érzékenyen alkalmazkodik a gyermekek nyelvi fejlődésének adott szintjéhez, s változik annak előrehaladtával: erre utal többek között az a tény is, hogy különböző vizsgálati adatok szerint az anyák megnyilatkozásainak átlagos hossza a gyermek nyelvi fejlettségével párhuzamosan növekszik (Fraser és Roberts 1975; Bellinger 1980; Furrow et al. 1979). Más vizsgálatok eredményei azt támasztják alá, hogy az ún. "kibővítés"* egyértelműen elősegíti a gyorsabb nyelvi fejlődést, noha úgy tűnik, ez a pozitív hatás más úton is (például a kisgyermekkel folytatott - kibővítéseket nem tartalmazó - társalgás bővebb "adagolásával") is elérhető (Cazdem 1965; Nelson et al. 1973). A gyermek beszédfejlődésének meggyorsítása szempontjából, úgy tűnik, különösen nagy jelentősége van az ún. "szemantikai kibővítésnek", sőt egyáltalán bármilyen fajta, a kisgyermek megnyilatkozásaiban szemantikailag kapcsolódó beszédnek. (Szemantikai kibővítés esetén az anya a saját mondatába beépíti és új információval bővíti ki a kisgyermek elhangzott közlésének valamilyen lényeges elemét.) Cross (1978), Barnes et al. (1983) valamint Wells és Robinson (1982) ugyanis az anyai beszéd sajátosságainak és a nyelvelsajátítás ütemének összefüggését vizsgálva, egybehangzóan úgy találták, hogy a kisgyermek nyelvi fejlődésének előrehaladását a gyermek megnyilatkozásában szemantikailag kapcsolódó anyai beszéd mennyisége jelezte előre leginkább.

E nyelvelsajátítást segítő eljárások "hatásmechanizmusa" azonban ma még korántsem ismert. Jelenleg tehát még nem tudjuk, miféle tanulási mechanizmusok révén tud a kisgyermek ilyen típusú megnyilatkozásokat jobban hasznosítani, mint a szemantikailag nem kapcsolódókat; milyen eljárások segítségével tudja a megnyilatkozásaihoz közvetlenül kapcsolódó

*Kibővítés esetén a felnőtt beszédpartner a kisgyermek hiányos mondatát a szükséges nyelvtani elemek (ragok, jelek) hozzáadásával értelmes, jólformált mondatná alakítja.

felnőtt beszédből jobban kiszűrni az abban rejlő nyelvtani információt. (Ennek megértéséhez a beszéd feldolgozásával s a beszédfejlődéssel kapcsolatos pszichológiai folyamatok sokkal mélyebb ismeretére lenne szükségünk, mint amilyenekkel ma rendelkezünk).

Olyen egyetemes nyelvelsajátítási elmélet, amelybe e sajátos beszéd-regiszter beépíthető lenne, egyelőre még más, külső okok miatt sem lehetséges: a kisgyermekhez intézett beszéd sajátosságait ugyanis mindeddig kulturális és szociológiai szempontból viszonylag szűk körben (többnyire angolszász nyelvterületen, ott is szinte kizárólag a középosztályhoz tartozó családok körében) vizsgálták, s jelenleg korántsem világos, hogy az itt feltárt sajátosságok mennyire tekinthetők általánosnak. Noha antropológusok több kultúrában is nyomára bukkantak e sajátos nyelvhasználat meglétének, erről összefoglalóan ld. Ferguson (1977), más etnikai közösségekben viszont ettől gyökeresen eltérő nyelvhasználati sajátosságokat tártak fel a felnőttek kisgyermekekkel való kommunikációjában. Így például a pápua új-guineai kaluli népcsoportban azt találták, hogy nem a kisgyermekkel folytatott, az ő szintjéhez alkalmazkodó társalgás, hanem az adott beszédhelyzetnek megfelelő, utánzandó modellként bemutatott nyelvi megnyilatkozások és ezek megismételtetése a gyermekkel jelenti a nyelv elsajátításának legfőbb keretét, forrását. (A kalulik felfogása szerint ugyanis a gyermekeknek kezdettől fogva a felnőtt kommunikációhoz szükséges "kemény" beszédet kell megtanulniuk, nem pedig a "gyermekeset". ld. Schieffelin (1979).)

A fent említett jelenségek általános érvényét más közösség kommunikációs gyakorlatának leírása is cáfolja. Több más nyelvi közösségben - így pl. a kenyai kipszigisz népcsoportban (Harkness 1977) vagy a M.C. Ward által tanulmányozott louisianai feketék körében (Ward 1971) - azt tapasztalták, hogy a szülők semmilyen eszközzel nem segítik elő, nem bátorítják a beszélni tanuló kisgyermek aktív nyelvi tevékenységét, ezzel szemben nagy fontosságot tulajdonítanak a beszédmegértésnek. E közösségekben a kisgyermekhez intézett beszédében ritkán fordult elő kibővítés, ritka volt a kérdés vagy a gyermek cselekvésének kommentálása, magasnak bizonyult viszont a felszólítások aránya.

E sajátos beszédregiszter szociális osztályok, illetve rétegek szerinti vizsgálata terén még szerényebb a kutatások mérlege, mint az etnikai-kulturális különbségek tekintetében. A beszélni tanuló - 1-3 éves

kisgyermekhez intezett anyai beszéd sajátosságait feltáró vizsgálatok közül ugyanis voltaképpen igen kevés (rendszeres módon csupán egyetlenegy, Snow et al. 1976-ban megjelent tanulmánya) - szentelt figyelmet a szociális hovatartozás szerinti különbségeknek. Snow és munkatársai holland nyelvterületen, három társadalmi osztályhoz: az értelmiségi középosztályhoz, az alsó középosztályhoz és a szakképzetlen munkásosztályhoz tartozó családok körében vizsgálták az anyák beszédét 18-38 hónapos gyermekükkel. Az anyagyermek kommunikációt kétféle beszédhelyzetben: spontán játék és képeskönyvből való mesélés közben regisztrálták, majd az így nyert beszédanyagot különböző nyelvészeti és funkcionális szempontok szerint elemezték.

A kétféle beszédhelyzet esetében az eredmények különbözőképpen alakultak. A szabad játék helyzetben a munkásosztályhoz tartozó anyák beszédében jóval nagyobb volt a felszólító mondatok és a modális segédigék s kisebb a főnévi szerepkört betöltő mutató névmások aránya, mint akár az értelmiségi, akár az alsó középosztálybeli anyák beszédanyagában. (Vizsgálati adatok szerint - ld. Newport et al. (1977) - a felszólító mondatok aránya negatívan, a főnévi deixis pedig pozitívan befolyásolja a gyermekek nyelvi fejlődését.) A "társalgási" mutatókat elemezve pedig Snow és munkatársai úgy találták, hogy a gyermek megnyilatkozásának megismétlése, illetve kibővítése ritkábban előforduló jelenségnek bizonyult a munkásanyák beszédében, mint a két másik társadalmi osztályhoz tartozó csoportban. (A képeskönyvből való mesélés során azonban nem voltak megállapíthatók ilyen jellegű különbségek az anyák vizsgált csoportjai között. Beszédük ugyanis mindhárom csoportban bonyolultabbnak bizonyult szabad játék helyzetben felvett beszédanyaguknál.)

Az idősebb, az óvodás korosztályhoz tartozó gyermekek esetében több vizsgálat is foglalkozott a szülő-gyermek beszédkapcsolat társadalmi osztályok szerinti különbségeivel (ezeknek az eredményei azonban az itt ismertetett vizsgálat szempontjából korlátozott érvényűek, hiszen normális fejlődés esetén az óvodáskorú gyermekek a beszédfejlődés legdöntőbb szakaszán már túljutottak. Szerzőik B. Bernstein elméletéből (Bernstein 1961, 1971) kiindulva elsősorban arra a kérdésre kerestek választ, hogy milyen következményekkel járnak a gyermekek nyelvhasználata és értelmi fejlődése szempontjából a különböző társadalmi osztályokhoz tartozó anyák nyelvhasználatának, kognitív (a világra vonatkozó ismereteket átadó, közvetítő) "stílusának" különbségei. E kutatások szerint a középosztálybeli

anyák egy-egy feladat elmagyarázásakor bonyolultabb, absztraktabb nyelvet használtak, mint a munkásosztálybeliek (Hess és Shipman 1965). Gyermekük magatartását irányítva, őket különböző cselekvések végrehajtására kérve gyakrabban utaltak a kívánt cselekvés elmulasztásának érzelmi vagy gyakorlati következményeire, míg a munkásosztálybeli anyák beszédében ezt az interperszonális célt leggyakrabban a felszólítások szolgálták (Cook Gumperz 1973). Végül a középosztályhoz tartozó anyák gyermekük kérdéseire adott válaszait nagyobb információtartalom, a világ adott jelenségeinek pontosabb, explicitebb leírása jellemezte, mint a munkásosztálybeliek hasonló kérdésekre adott válaszait (Robinson és Rackstraw 1972).

II. A kutatás leírása

A jelen kutatás teljes egészében a fent ismertetett problémakörhöz kapcsolódik: longitudinális felmérés keretében, különböző társadalmi rétegekhez tartozó magyar anyanyelvű anyák beszédanyagában vizsgálja a kisgyermekkel való kommunikáció nyelvi sajátosságait, s e sajátosságok esetleges hatását a beszédfejlődésre.

1. A vizsgált csoportok, az adatgyűjtés módszere

A családok kiválasztásában a következő szempontok érvényesültek:

- Az anyák iskolázottsága: 18 gyermek édesanyja 8 osztályt vagy annál kevesebbet végzett, a hat értelmiségi kontroll-gyermeke pedig főiskolai vagy egyetemi végzettségű volt. A gyermekek - legalábbis a vizsgálat kezdetének időpontjában - bölcsődébe nem jártak, otthon nevelődtek.

- A településtípus: a kiválasztott iskolázatlan családok közül hat budapesti peremkerületekben (Pesterzsébeten és Rákospalotán), hat az agglomerációs övezetben (Gyálon és Vecsésen), további hat pedig aprófalvakban, illetve tanyás településen (Nógrád és Bács-Kiskun megyében) élt. (Az agglomerációs övezet községei, az aprófalvak és a tanyák a hátrányos helyzetű települések fő típusait képviselik a településviszonyokat és az azokból eredő társadalmi egyenlőtlenségeket elemző szociológiai szakirodalomban, ld. Konrád és Szelényi 1971, Vági 1982, Enyedi 1980.)

- A gyerek egészségi állapota: a kiválasztott gyermekek valamennyien

időre, normális súllyal születtek, súlyosabb betegségen a vizsgálatot megelőzően nem estek át. Az anyák terhessége - egyetlen esettől eltekintve - szintén normális volt. (A családok kiválasztása az illető települési körzetben dolgozó védőnők segítségével történt, az egészségügyi információkat is ők bocsájtották rendelkezésünkre.)

- A gyermek neve és kora: minden egyes csoportban a gyerekek fele kisfiú, fele kislány volt. A vizsgálat kezdetének időpontjában a gyerekek életkora 12 és 15 hónap közé esett.

A kiválasztott családokban háromhavonként, összesen 8 alkalommal beszédfelvétel készült. (A vizsgálat tehát durván két évig, egyéves kortól csaknem hároméves korig tartott.) Így minden egyes család esetében összességében 16 órányi beszédfelvétellel rendelkezünk (egy kivételével)*, ami nemzetközi méretekben is igen jelentős beszédanyagot jelent.

A beszédfelvételek többnyire az anya és a kisgyermek közötti beszéd-eseményeket rögzítették, esetenként azonban más személyek is (apa, valamelyik nagyszülő, idősebb testvér) is jelen voltak a felvétel idején, és beszéltek a gyermekhez vagy az anyához. A családban élő gyermekek számának tekintetében homogén minta összeállítása lehetetlennek bizonyult: a kiválasztott családoknak kereken a felében (tíz iskolázatlan és két iskolázott édesanya esetében) a vizsgált gyerekek elsőszülöttek voltak, a többi családban egy vagy több testvér is élt, ők azonban többségükben már iskolába, esetleg óvodába jártak.

A beszédfelvételeket mindig ugyanaz a személy - pedagógia vagy pszichológia szakos egyetemista vagy főiskolás fiatal lányok - készítették, akik e látogatások során általában igen jó kapcsolatba kerültek a családdal. A felvételek természetes beszédhelyzetben történtek, a jelen lévő fiatal munkatárs az események menetét semmilyen módon nem befolyásolta, az interakcióban lehetőség szerint nem vett részt, hanem a felvétel idején folyamatosan jegyzőkönyvet vezetett a beszédhelyzetről és a szereplők cselekvéséről. (A kétórás interjút esetenként két részletben vették fel, maximálisan két héten belül, amennyiben úgy látták, hogy a mamát vagy a gyermeket a kétórás felvétel túlságosan kifárasztja.)

Az anyák beszédének átírásakor minden köznyelvi normától eltérő jelenséget (rossz kezdés, hezitációs szünet, agrammatikus mondat szerkesz-

*Az agglomerációs csoportból egy kislány meghalt.

tés, hangcsere) meghatározott módon jelöltünk. A rendhagyó hangtani jelenségek jelölésére, akárcsak a kisgyermek vokalizálásának, majd később nyelvi megnyilatkozásainak átírására, az egyezményes hangjelölést használtuk (Bárczi 1957). Az átírás során elsősorban a hangok fonémikus státuszát érintő változtatások (például asszimiláció, hangcsere) jelölésére törekedtünk). A beszédfelvételeket az esetek többségében a felvételt készítő munkatárs írta át. Amennyiben nem így történt, a felvétel készítője legalábbis ellenőrizte a mások által készített átírásokat.)

2. A beszédanyag kiválasztásának és elemzésének szempontjai

Az anyai beszéd rétegspecifikus sajátosságainak elemzésére 200-200 egymást követő anyai megnyilatkozást választottunk ki mindegyik gyermek első, negyedik és - ahol az átírás már elkészült - nyolcadik mintájából. A kiválasztást a következő szempontok figyelembevételével hajtottuk végre:

- a gyermeknek a vizsgálatvezetővel szemben tanúsított esetleges kezdeti idegenkedése miatt a felvétel első tíz percét nem vettük figyelembe:

- Snow et al. (1976) tanulmányának eredményeit figyelembe véve az elemzendő részt úgy választottuk ki, hogy képről való mesélést ne tartalmazzon. A verseket, mondókákat kihagytuk az elemzett megnyilatkozások közül;

- Az elemzendő rész kiválasztásakor arra törekedtünk, hogy az adott interjúrészlet csak az anya és gyermeke közötti beszédeseményeket tartalmazza. Az anyának más jelenlévő személyhez intézett megnyilatkozásait nem vettük figyelembe.

- A rossz kezdéseket és a hiányosan átírható mondatokat kihagytuk, ezek előfordulását azonban a 200 megnyilatkozás kiválasztása során külön feljegyeztük.

A megnyilatkozások szegmentálása nyelvtani kritériumok és szupraszegmentális tényezők (pl. mondatdallam, szünet) együttes figyelembevételével történt.

Az így kiválasztott, beszédmintánkénti 200-200 megnyilatkozást nyelvtani és szövegtani szempontból, valamint beszédaktus funkcióik szerint elemeztük. A nyelvtani elemzés az anyák mondatainak nyelvtani bonyolultságát és néhány más - a kisgyermek nyelvi fejlődésének szempont-

jából valószínűleg jelentőséggel bíró - nyelvtani jellemzőjét vizsgálja. A szöveg szempontú elemzés arra próbál fényt deríteni, hogy mennyire kapcsolódnak szemantikailag az anya megnyilatkozásai a kisgyermek közléseihez, valamint magának az anyának korábbi megnyilatkozásaihoz, közelebbről: milyen arányú az utánzás, a kibővítés és az elhangzott mondat más egyéb típusú módosítása az anyai beszédben. A beszédaktus-szempontú elemzés a különböző beszédcselekvések leggyakoribb típusait próbálja megállapítani a különböző csoportokhoz tartozó anyák kisgyermekükkel folytatott kommunikációjában. S tekintve, hogy a beszédcselekvések egyes típusai különböznek abból a szempontból, hogy mennyire kötelezik szóbeli vagy cselekvéses válaszadásra a hallgatót, s mennyire határozzák meg a válasz módját, az elemzés e része bizonyos fokig lehetővé teszi az anya-gyermek interakció általánosabb sajátosságainak (sőt, ezen túl még talán a nevelés "stílusának" is) a jellemzését. Az elemzés e három részterületén - a nyelvtipológiai különbségek által szükségessé tett kisebb-nagyobb változtatásokkal - olyan elemzési kategóriákat alkalmaztunk, amelyeket korábbi vizsgálatokban már több kutató használt. Az elemzési kritériumok átvételével az volt a célunk, hogy adataink lehetőség szerint összehasonlíthatóak legyenek más nyelvterületeken, más kultúrákban gyűjtött, hasonló jellegű adatokkal.

(A nyelvtani elemzés során használt mutatók többsége megtalálható Furrow et al. 1979, Newport et al. 1977, valamint Snow et al. 1976 tanulmányában. A szöveg szempontú elemzés kategóriáit Cross 1977, a beszédaktus-kategóriákat pedig McDonald és Pien 1982 tanulmányából vettem át. A felsorolt szerzők maguk is korábbi kutatásokból merítették elemzési szempontjaik nagy részét.)

a/ Nyelvtani mutatók

- /1/ Átlagos mondathossz /a/ szavakban /b/ morfémaiban megadva
- /2/ Az öt leghosszabb mondat átlaga /a/ szavakban /b/ morfémaiban megadva
- /3/ Egyszavas mondatok
- /4/ Egy morfémaiból álló mondatok
- /5/ Hiányos vagy nem teljesen érthető mondatok
- /6/ Agrammatikus mondatok

/7/ Mondattípusok

/a/ kijelentő mondat

/b/ felszólító mondat

/c/ felkiáltó mondat

/d/ nem kérdő mondatok

/e/ kiegészítendő kérdés

/f/ eldöntendő kérdés

/g/ kapcsolt kérdés (=kijelentő vagy felszólító mondathoz kapcsolódó kérdés, pl. jó?; igaz?; nem?)

/h/ megelőző megnyilatkozásra visszakérdező vagy válaszadást sürgető kérdések (Hm? Na? Tessék?)

/8/ Járulékos mondat (Nem kérdő mondatok végéhez járulékosan kapcsolódó nem kérdő mondatok, pl. megszólítás)

/9/ Alárendelés

/10/ Melléknévi és határozói igenév

/11/ Főnévi igeneves szerkezet

/12/ Mellérendelés

/13/ Névszók

/a/ főnév

/b/ mutatónévmás

/c/ egyéb névmás

/14/ Igék

/a/ alapige

/b/ segédige

/c/ ható ige

/d/ létige és kopula

/15/ Módosítók

/a/ főnévmódosító (főnevet vagy melléknevet módosító melléknév vagy melléknevet módosító határozó)

/b/ igemódosító (igét vagy határozót módosító határozó)

Egyes nyelvtani "funkcióelemek" előfordulása

/16/ Nem jelenidejű igealak

/17/ Felszólító módú igealak

/18/ Feltételes módú igealak

/19/ Többesjel

/20/ Birtokos személyrag

/21/ Esetrag (token)

/22/ Névtő

/23/ Esetrag (type)

/24/ Tagadószó

b/ A szövegszemponitú elemzés során használt mutatók

2/ Az anya megnyilatkozása szemantikailag kapcsolódik a gyerekéhez

Utánzás: az anya megnyilatkozása teljes egészében vagy csupán részlegesen reprodukálja a gyerek megnyilatkozását. Az utánzás során az anya vagy megőrzi, vagy nyelvtanilag releváns módon megváltoztatja az eredeti megnyilatkozás intonációját (pl. Gyerek: Kocsivaj. A.: Kocsival.; Gyerek: Nenno. Anya: nem jó?)

Kibővítés: az anya nyelvtani funkcióelemek (ragok, jelek) vagy/és új lexikai elem hozzáadásával kibővíti a gyerek nyelvtanilag hiányosan megformált mondatát. A kibővítés során vagy megőrzi vagy megváltoztatja a gyermek mondatának típusát (pl. Gyerek: Baba já. Anya: Játszik a baba.; Gyerek: Maci. Anya: Hol van a maci?)

Szemantikai kibővítés:

- Főnévi csoport kibővítés: A gyerek mondatának olyan kibővítése, amely a topicot alkotó főnévi csoportot teljes egészében magában foglalja (Pl. Gyerek: Apa ement. Anya: Apa majd este jön haza.)

- Állítmány kibővítés: a gyerek megelőző mondatából bármelyik olyan elem kibővítése, amely a topicot alkotó részben nem szerepelt (pl. Gyerek: Letépted papírt. Anya: Letéptem bizony, mert kell nekem az a papír.)

- Névmás kibővítés: A fentiekhez hasonló kibővítés, amely névmással utal a gyermek mondatának valamelyik összetevőjére (pl. Gyerek: Másikat. Anya: Azt nem tépem le.)

Bár szemantikailag kapcsolódó megnyilatkozásnak természetesen nem tekinthetők, az utánzás és a kibővítés sajátos eseteként a gyerek vokalizálásának megismétlését és kibővítését is számba vettük és külön kategóriaként kódoltuk (pl. Gyerek: Brrr! Anya: Brrr? Mi az a brrr?). Ezen túl a korai anya-gyermek beszédkapcsolat egyik sajátos aspektusaként azt is megvizsgáltuk, hogy mennyire tulajdonítottak kommunikatív szándékot,

jelentést a kisgyermek vokalizálásának a különböző csoportokba tartozó anyák ("vokalizálás értelmezése" kategória).

3/ Önismétlés az anyák beszédében

Parafrázis: Olyan megnyilatkozás, amely tartalmilag egy előző megnyilatkozást reprodukál, az azt alkotó elemek szó szerinti megismétlése nélkül.

Teljes ismétlés: Egy megelőző, több morfémből álló megnyilatkozás pontos megismétlése.

Részleges ismétlés: olyan megnyilatkozás, amely az előző megnyilatkozás bármely részét - az eredeti mondattípust megőrizve - megismételte

Elliptikus és tagolatlan megnyilatkozások megismétlése

Transzformált ismétlés: egy megelőző megnyilatkozás teljes vagy részleges megismétlése az eredeti mondattípus átalakításával.

A teljes, a részleges, az elliptikus/tagolatlan és a transzformált ismétlés egyaránt előfordulhatott kibővítéssel, illetve - az eredetihez képest - tartalmazhatott valamilyen kisebb, a mondat alapszerkezetét nem érintő nyelvtani módosítást. A kódolás alkalmával e kétféle variációs típust (pl. "Részleges ismétlés kibővítéssel"; Részleges ismétlés módosítással") minden önismétlés-típus esetében külön kategóriaként vettük számba.

Az utánzás, a kibővítés és az önismétlés lehetséges modelljeként mindig a megelőző három megnyilatkozást vettük figyelembe. Azokat az eseteket, amikor az anya egy-egy megnyilatkozása a fenti kritériumok szerint mind a saját, mind a gyermek megelőző megnyilatkozásával összefüggött szemantikailag, "szinergikus megnyilatkozás" megjelöléssel külön is kódoltuk.

Nem szekvenciális ismétlés: bármely, az adott beszédmintában előzőleg már kódolt anyai megnyilatkozás pontos, nem szekvenciális megismétlése.

Készlet megnyilatkozások: ebben a kategóriában - másodlagos kódolási szempontként - olyan megnyilatkozásokat tüntettünk fel, amelyet az anya az adott beszédmintában ötnél többször használt.

Megnyilatkozáson belüli ismétlés: bármely rész megismétlése az adott megnyilatkozáson belül.

Más szövegkategoriók

Szemantikailag új megnyilatkozás: bármelyik olyan - predikatív viszonyt tartalmazó - megnyilatkozás, amely a fenti kategóriák egyikébe sem tartozik (kivéve a "Saját kérdésre adott válasz" kategóriájába tartozó megnyilatkozásokat).

Egyéb: a fenti kategóriák egyikébe sem tartozó, egyetlen mondatból álló anyai megnyilatkozások.

Igen/nem válasz: a megelőző gyermeki megnyilatkozásra adott igenlő vagy tagadó válasz.

Saját kérdésre adott válasz: az anya a saját maga által feltett kérdést maga válaszolja meg.

c/ Beszédaktus kategóriák

A beszédaktus-kategóriák szerinti elemzés során elsősorban a direktívek és a kérdések típusait próbáltuk meg megállapítani, ezen túl pedig - általánosabb szinten - arra is választ kerestünk, hogy az egyes csoportokban milyen arányban szenteltek figyelmet az anyák gyermekeik cselekvésének, illetve nyelvi produkciójának. Közelebbről: gyermekük cselekvésének irányítását, szabályozását célozták-e nyelvi megnyilatkozásaikkal, vagy pedig inkább nyelvi közléseire reagáltak, s a társalgási kontextust így módon biztosítva a nyelvi tevékenységét bátorították, erősítették. Ez a kétféle beállítódás, magatartásmód az anyai interakciós stílusok két típusának: a direktív, irányító és a "társalgáskiváltó" stílusnak felelnek meg (ld. McDonald és Pien 1981). (A nyelvi fejlődés szempontjából magától értetődően az utóbbi tekinthető kedvezőbbnek.)

A vizsgálatban alkalmazott beszédaktus-kategóriák közelebbről a következők voltak:

Direktívek: a direktívek Searle (1975) meghatározása szerint olyan megnyilatkozások, amelyek kiváltják és meghatározzák a hallgató fizikai viselkedését.

/1/ Közvetlen felszólítás: ez a beszédaktus-típus szorosan meghatározza a hallgató viselkedését. Nyelvtani szempontból leggyakrabban felszólító mondat formájában valósul meg, de más típusú mondattal is kifejezhető, amennyiben abban expliciten meg van jelölve a kívánt cselekvés és a cselekvést végrehajtó személy és egyéb alternatív

válasz lehetősége ki van zárva. (pl. Ne csináld! Gyere ide! Abba-hagyod! Oda kell adnod!)

/2/ Közvetett felszólítás: a felszólítás enyhített vagy kevésbé explicit, mint az előző típus. Propozicionális tartalmát tekintve a közvetett felszólítás vagy a kívánt cselekvésre utal, vagy pedig egy kívánt helyzetre, állapotra, amely a hallgató cselekvése révén következne be (ld. Ervin-Tripp 1976, 1977). A közvetett felszólítások néhány lehetséges típusa: akciókérés (Odaadnád azt a poharat?); javaslat, tanács (Bemehetnél.; Mért nem hallgatod meg a lemezt?); panasz (Nem bírok megmozdulni tőled!); fenyegetés (Kikapsz, ha hozzányúlsz!).

Kérdések: interakciós szempontból a kérdések legfontosabb sajátossága, hogy a társalgás fonalát (a "turn"-t) a hallgatónak átadva verbális választ váltanak ki (Sacks és Schegloff 1974).

A kérdések típusai erősen különböznek abból a szempontból, hogy milyen jellegű válasz adható rájuk. Az alábbiakban az egyes kérdéstípusok ismertetésén túl – McDonald és Pien nyomán – azt is megjelölöm, hogy az adott típus mennyire szabja meg a válasz jellegét, pontosabban hogy egy-egy adott kérdéstípus esetében mennyire specifikus a beszédpartner által adandó válasz. (Ennek ugyanis szintén jelentősége lehet az anyai interakciós stílusok jellemzésekor.)

/1/ Javítókérdések: ez a kérdéstípus a társalgási fogalmak korrekcióját szolgálja azokon a pontokon, amikor a beszédpartnerek között valamilyen zavar, félreértés keletkezett (pl. Hm? Iessék? Mi?). A javítókérdésekre szigorúan meghatározott típusú válasz adható: ilyen kérdések után ugyanis a hallgatónak – teljesen vagy részlegesen – meg kell ismételnie előző megnyilatkozását.

/2/ Iesztkérdések: olyan kérdések, amelyekre a beszélő ismeri a választ (pl. Mi ez? Milyen színű ez?). A kisgyermekkel folytatott társalgásban a felnőtt leggyakrabban akkor használja ezt a kérdéstípust, ha meg akar bizonyosodni, birtokában van-e a gyermek bizonyos ismereteknek, nyelvi eszközöknek, vagy egy harmadik személynek akarja demonstrálni a gyermek ismereteit.

/3/ Valódi kérdések: információkérő kérdések; a beszélő ezekre nem ismeri a választ. Az itt vizsgált beszédhelyzetben az ilyen kérdések leggyakoribb témája: a gyermek cselekvése (amennyiben

az az anya látóterén kívül zajlik), állapota, szándékai, a dolgokról való elképzelései (pl. Szereti a maci a nyuszit?; Most hová mész?).

/4/ Verbális közlésre vonatkozó kérdések: kérdő formában (részlegesen vagy teljesen) megismétlik, parafrázálják a hallgató megelőző mondatát, anélkül, hogy új információt adnának ahhoz. (pl. Gyerek: Alszik a baba. Anya: Alszik?; Igen?; Szundikál?). Ez a kérdéstípus tartalmi, illetve formai szempontból igen kevésbé határozza meg a gyermek válaszát: a kérdés egyszerű nyugtázása (pl. Ühüm.) vagy akármilyen a témát folytató közlés (pl. a néhány sorral feljebb idézett társalgási szekvencia esetében a "Betakarom" válasz) megfelelő válaszadást jelent ebben az esetben.

/5/ Cselekvésre utaló kérdések: a hallgató cselekvését írják le vagy nyugtázzák kérdés formájában (pl. Vonatozik a kis Marci?). A /4/ kérdéstípushoz hasonlóan ez a fajta kérdés sem befolyásolja lényegesen a válaszadás lehetőségeit.

/6/ Közlő kérdések: valamilyen a - a hallgató által ismert vagy nem ismert - eseményt, ténytkommentáló, arról a hallgatót informáló kérdéstípus (pl. Nem megy bele a lukba, igaz?). Leggyakrabban "kapcsolt kérdés" formájában jelenik meg.

/7/ Engedélykérő vagy segítséget felajánló kérdések: ez a kérdés-típus a beszélő által végrehajtandó cselekvéshez kéri a hallgató jóváhagyását, beleegyezését (pl. Bemehetek, Kibontsam?).

Verbális közlés visszajelzése: az ilyen típusú megnyilatkozások a hallgató előző megnyilatkozására válaszolnak, vagy azt nyugtázzák. Az elhangzott megnyilatkozás típusától függően lehetnek:

/1/ Kérdésekre vagy direktívekre adott válaszok (amennyiben e válaszok maguk nem kérdések vagy direktívek) pl. Gyerek: Elmegyünk? Felnőtt: Igen.; Nem.; El.).

/2/ Kijelentő megnyilatkozás nyugtázása (igenlő vagy tagadó formában), (pl. Igen, alszik a cica.; Nem, az nem zöld, hanem kék.

Cselekvés visszajelzése: az e kategóriába tartozó megnyilatkozások új információ hozzáadása vagy kommentár nélkül nyugtázzák a kisgyermek megelőző vagy éppen folyó cselekvését (pl. Jól van, Marcika, jól csinálod!; Vezeti a kocsit a kicsi Marci.)

Saját cselekvés leírása: a beszélő nem kérdő mondat formájában saját cselekvését írja le vagy kommentálja.

d/ A társalgás egyéb aspektusait jellemző változók

Az_anya_beszédessége mutató az anya megnyilatkozásainak percenkénti átlagát adja meg.

Az_anya_viszonylagos_dominanciájának mérőszáma (az anya összes megnyilatkozásának és a gyermek összes megnyilatkozásának és a gyermek összes megnyilatkozásának hányadosa a kijelölt interjú-részben pedig azt mutatja, hogy mennyire dominálták az anyák a társalgást, illetve mennyire engedtek teret a kisgyermek nyelvi tevékenységének. Ez utóbbi mértékszám kiszámításakor - az általános gyakorlattól eltérően - a gyermeknyelvi megnyilatkozásokon túl az 1-2 vagy több másodperccel elválasztott vokalizációs szakaszokat is figyelembe vettem, ugyanis a szakirodalom szerint a gyermekek beszédfejlődésének korai szakaszában a társalgási turn szerepét a vokalizáció is betöltheti (Snow 1977).

e/ A gyermek nyelvi fejlődésének mutatói

Mivel az első beszédfelvétel időpontjában több gyermek még egyáltalán nem beszélt, a nyelvi szint méréséről voltaképpen csak a IV. és a VIII. beszédmintában lehetett szó. (Az ezekben a mintákban bevezetett nyelvi mutatók: 100 egymást követő gyermeknyelvi megnyilatkozás alapján az átlagos mondathossz szóban és morfémban; az ugyanezen 100 mondatban előforduló igék és főnévi csoportok száma, valamint az esetragok típusainak és összes előfordulásának száma.) Az I. beszédminta esetében is megadjuk azonban az anya 200 egymást követő megnyilatkozása közben elhangzott gyermeknyelvi megnyilatkozások, illetve vokalizációs szakaszok számát.

III. Az I. beszédminta elemzésének eredményei

Az alábbi táblázat az I. beszédminta elemzésének eredményeit összegzi értelmiségi/iskolázatlan csoportok, valamint településtípusok szerinti bontásban. A számítógépes program a csoportonkénti átlagokat vetette egybe a kétmintás t próba alapján. A táblázat elsődlegesen az Értelmiségi

csoport mutatóival összehasonlítva mutatja be a Peremkerületi, Agglomerációs, Tanyasi és Összes Iskolázatlan csoportok átlagait, a megadott szignifikancia-szintek mindig az illető csoport és az értelmiségi csoport azonos változója közötti eltérés nagyságára utalnak. (A településtípus szerinti csoportok teljesítménye közötti esetleges szignifikációs különbségeket a megfelelő adatok alatt, külön tüntettem fel.)

A táblázatban több változót összevontam (vagy azért, mert értékük túl kicsi volt, vagy pedig azért, hogy egy-egy vizsgált alapjelenséget illetően az egyes csoportok teljesítményének különbségei jobban érzékelhetők legyenek). Az összevont változókat a következőképpen jelöltem: Tagmondategység (alárendelés+melléknévi és határozói igenév+főnévi ige-neves szerkezet)

Segédige+Hatóige

Összes utánzás (értelmes megnyilatkozások + vokalizálás utánzása)

Összes kibővítés (kibővítés+szemantikai kibővítés+vokalizálás kibővítése)

Önismétlés (teljes ismétlés+részleges ismétlés+elliptikus/tagolatlan megnyilatkozások megismétlése)

Önmódosítás (transzformált ismétlés+a teljes, a részleges, az elliptikus/tagolatlan és a transzformált ismétlés kibővített vagy nyelvtanilag módosított változatai)

A Verbális közlés visszajelzése kategória esetében a két alkategóriát szintén összevontan mutatom be.

A nyelvi változók alakulása az I. beszédmintában
(településtípus és iskolázottság szerint)

+ $p < 0,10$

x $p < 0,05$

xx $p < 0,01$

xxx $p < 0,001$

	Értelmiségi N=6	Peremkerületi N=6	Agglomerációs N=6	Tanyasi N=6	Összes iskolázatlan N=18
ÁM (szavakban)	2,67	2,13 ^x	1,90 ^{xx}	2,08 ^{xx}	2,03 ^{xx}
ÁM (morfémákban)	3,65	3,19	2,69 ^x	2,90 ^x	2,92 ^x
Öt leghosszabb mondat átlaga (szavakban)	9,53	6,53 ⁺	6,33 ⁺	6,60 ⁺	6,49 ⁺
Öt leghosszabb mondat átlaga (morfémákban)	12,75	8,87 ^x	9,20 ⁺	8,90 ⁺	8,99 ^x
Egyszavas mondat	72,67	84,50	97,17	78,67	86,78 ⁺
Egymorfémás mondat	58,67	65,00	80,00	59,33	68,11
Hiányos, nem érthető	4,17	1,50	9,17	9,17	6,61
Agrammatikus	0,50	0,50	0,83	1,00	0,78
Kijelentő mondat	60,17	42,33 ⁺	43,00	47,83	44,39
Felszólító mondat	30,17	52,83 ⁺	54,33 ^x	56,50 ^x	54,56 ^{xx}
Felkiáltó mondat	4,00	2,17	1,00 ⁺	2,67	1,94
Mondatszók	41,00	39,50	55,50	45,33	46,78
Kiegészítendő kérdés	19,33	20,17	19,17	10,67	16,67
				peremk.-tanyasi $p < 0,05$	
Eldöntendő kérdés	31,33	26,00	12,33 ^x	21,66	20,00

	Értelmiségi	Peremkerületi	Agglomerációs	Tanyasi	Összes iskolázatlan
Kapcsolt kérdés	7,33	5,83	2,50 ⁺	4,67	4,33
Visszakérdez és	3,83	12,33 ⁺	12,00	10,50	11,61
Járulékos mondat	16,33	13,33	8,33 ^x	6,17 ^x	9,28 ⁺
Tagmondategység	9,00	7,00	4,50	3,00	4,83
Mellérendelés	3,17	0,67	1,33	1,17	1,06
Főnév	94,50	67,00 ^x	69,50 ⁺	56,17 ^{xx}	64,22 ^x
Mutatónévmás	21,50	11,33 ^x	8,00 ^x	7,33 ^{xx}	8,89 ^x
Egyéb névmás	24,00	27,83	30,00	20,83	26,22
Alapige	113,00	119,83	94,67	105,00	106,50
Segédige+hatóige	7,50	9,50	9,33	6,50	8,44
Létige+kopula	18,00	14,67	13,17	15,33	14,39
Főnévmódosítók	16,33	7,33 ^x	4,83 ^{xx}	6,67 ^x	6,28 ^x
Igemódosítók	72,50	64,17	43,67 ^x	73,00	60,28
Tanyasi-agglom.					
p < 0,05					
Nem jelenidejű igealak	12,17	12,83	7,00	10,67	10,17
Peremk.-agglom.					
p < 0,05					
Felszólító mód	35,50	57,33 ^x	52,17	56,00 ^x	55,17 ^{xx}
Feltételes mód	0,50	0,50	0,0	0,17	0,22
Többesjel	3,00	1,67	0,0	0,33	0,67
Birtokos személyrag	14,67	11,67	5,67 ^{xx}	9,16 ⁺	8,83 ^x
Esetrag (token)	44,17	34,67	24,00 ^x	25,67 ^{xx}	28,11 ^{xx}
Névutó	0,17	0,33	0,17	2,33 ^x	0,94 ⁺

	Értelmiségi	Peremkerületi	Agglomerációs	Tanyasi	Összes iskolázatlan
Esetrag (type)	6,83	5,00	4,00 ^x	6,00	5,00
Tagadószó	23,00	22,17	17,50	21,50	20,39
Összes utánzás	6,00	2,67	8,33	5,67	5,56
Összes kibővítés	9,67	3,50 ⁺	2,17 ^{xx}	2,17 ⁺	2,61 ^x
Vokalizálás értelmezése	3,50	2,17	1,83	4,00	2,67
Parafrázis	3,17	2,17	3,00	4,67	3,28
Önismétlés	31,00	37,33	56,17	33,83	42,44
			Tanyasi-agglom. p < 0,05		
			Peremk.-agglom. p < 0,10		
Önmódosítás	22,33	24,00	23,17	23,00	23,39
Szinergikus megnyilatkozás	5,00	2,00	0,33	1,33	1,22
			Tanyasi-agglom. p < 0,10		
Nem szekvenciális ismétlés	8,17	14,17	20,17 ^x	22,00 ^x	18,78 ^x
Készlet megnyilatkozás	10,83	28,00 ⁺	51,17 ^x	15,33	31,50 ^x
Megnyilatkozáson belüli ismétlés	5,50	0,33	3,67	1,50	1,83
Szemantikailag új megnyilatkozás	84,83	71,67	46,83 ^{xx}	70,50	63,00 ^x
			Tanyasi Peremk. -Agglom. p < 0,05		
Egyéb	37,67	44,17	33,83	41,67	39,89
Igen/nem válasz	0,00	0,50	0,00	0,00	0,17
Saját kérdésre adott válasz	2,33	1,33	1,17	1,17	1,22

	Értelmiségi	Peremkerületi	Agglomerációs	Tanyasi	Összes iskolázatlan
Közvetlen felszólítás	37,00	55,50 ⁺	60,33 ⁺	58,83 ^x	58,22 ^{xx}
Közvetett felszólítás	10,17	14,80	2,50 ^x	9,83 ^x	9,06
			Peremk.-agglom. $p < 0,05$		
			Tanyasi-agglom. $p < 0,05$		
Javító kérdés	0,17	1,33	0,17	0,00	0,50
Tesztkérdés	19,83	16,50	21,00	11,17	16,22
Valódi kérdés	12,83	10,33	4,50 ^x	9,00	7,94
			Peremk.-agglom. $p < 0,10$		
Verbális közlésre vonatkozó kérdés	1,50	1,00	1,00	2,83	1,61
Cselekvésre utaló kérdés	5,33	5,33	3,17	5,50	4,67
Közlő kérdés	1,83	0,50	0,50	0,33	0,44
Engedélykérő kérdés	2,00	1,67	0,50 ^x	1,67	1,28
Verbális közlés visszajelzése	3,33	2,00	1,33 ⁺	1,33 ⁺	1,55 ⁺
Cselekvés visszajelzése	9,17	6,17	4,33	6,00	5,50
Saját cselekvés leírása	7,00	5,83	5,33	5,00	5,39
Anyá beszédessége	13,48	15,11	20,42 ^x	20,95 ⁺	18,83 ⁺
Anyá dominanciája	2,77	2,50	4,78	3,56	3,61
Gyermekek értelmes közlései	10,83	1,17 ^x	1,00 ^{xx}	4,50 ⁺	2,22 ^x
			Tanyasi-agglom. $p < 0,10$		
Gyermekek vokalizációs szakaszai	49,67	82,33 ^x	68,00	61,83	70,72 ⁺

A táblázat adatai szerint a különböző csoportokba tartozó anyák beszédének párhuzamos mutatói számos esetben igen eltérően alakultak.

A csoportokat az iskolázottság szempontja szerint összevetve látható, hogy az iskolázatlan anyák mind a négy itt alkalmazott mutató (ÁM szavakban/morfémákban; Őt leghaosszabb mondat átlaga szavakban/morfémákban) szerint szignifikánsan rövidebb mondatokban beszéltek a kisgyermekük-höz, és szignifikánsan több egyszavas mondatot használt (p < 0,10), mint az értelmiségi anyák. Beszédükben szignifikánsan magasabb volt a felszólító mondatok - és ezzel összefüggésben a felszólító mód - aránya (p < 0,01 mindkét esetben), míg az értelmiségi anyák beszédében a kijelentő és kérdő mondatok fordultak elő jelentősen (bár nem szignifikánsan) - nagyobb gyakorisággal. Az iskolázatlan anyák szignifikánsan kevesebb főnevet és mutatónévmást használtak, mondataik főnévi csoportjaik szignifikánsan kisebb mértékben módosították, mint az értelmiségi anyák (az eltérés szignifikancia-szintje mindhárom esetben p < 0,05 volt), s beszédükben lényegesen (bár nem szignifikánsan) kevesebb volt a tagmondategységek és a mellérendelés gyakorisága, mint az utóbb említettek esetében. Noha a két csoport beszédében a regisztrált esetrágok típusainak száma nem tért el jelentősen, előfordulásuk gyakorisága - akárcsak a birtokos személyragoké - szignifikánsan kisebbnek bizonyult az iskolázatlan anyák esetében (esetrág-token p < 0,01; birtokos személyrag: p < 0,05).

A szöveg szempontú elemzés által kimutatott legjelentősebb különbségek: az iskolázatlan anyák esetében szignifikánsan kisebb volt a kibővítések aránya (p < 0,05), viszont sokkal gyakrabban ismételték meg saját megnyilatkozásaikat, mint az értelmiségi anyák (az "önismétlés" kategória mérőszámainak különbsége azonban nem érte el a szignifikancia-szintet). Az önismétlés tendenciájának meglétét az iskolázatlan anyák beszédében más változók mérőszámai is igazolták: nem szekvenciális ismétlések és készlet-kifejezések ugyanis szignifikánsan nagyobb (p < 0,05), szemantikailag új mondatok pedig szignifikánsan kisebb (p < 0,05) arányban fordultak elő az iskolázatlan anyák beszédében, mint az értelmiségi csoport anyagában.

A beszédaktus-szempontú elemzés több adata arra utalt, hogy az iskolázatlan anyák interakciós stílusa "direktívebb" jellegű volt, beszédükben ugyanis szignifikánsan nagyobb volt a közvetlen felszólítások (p < 0,01) és jelentősen, de nem szignifikánsan kisebb a valódi kérdések

aránya, mint az értelmiségi anyák beszédében. (McDonald és Pien említett tanulmánya szerint a választ tartalmilag kevésbé befolyásoló valódi kérdés a "társalgáskiváltó" anyai stílus egyik fő ismérve, a direktívek ellenpólusa!) Ezen kívül az értelmiségi anyák szignifikánsan gyakrabban adtak valamiféle visszajelzést gyermekük verbális közléseire ($p < 0,10$), az iskolázatlan anyák viszont szignifikánsan beszédesebbek ($p < 0,10$), egyben azonban dominánsabbaknak is bizonyultak, mint az értelmiségiek. (Az "Anyai dominanciája" mutató mértékszámai közötti különbség azonban nem volt szignifikáns.)

A fenti eredményeket a szakirodalmból ismert tényekkel összevetve úgy ítéljük meg, hogy az iskolázatlan anyák beszéde a gyermek beszédfejlődése szempontjából jelentősnek tartott tényezők tekintetében igen vegyes képet mutatott.

Az egyszerűség, redundancia itt regisztrált jelenségei (kisebb átlagos mondathossz, kevésbé komplex főnévi csoportok, önismétlés) a kisgyermek fejlődésének adott szakaszát figyelembe véve önmagukban nem tekinthetők negatív jelenségnek. Hátrányt okozó nyelvi tényezőknek csupán akkor minősíthetnők ezeket, ha állandó jellemzői lennének az anyai beszédnek, vagy legalábbis hosszú távon fennmaradnának. Az iskolázatlan anyák beszédének több más mutatója azonban (a főnevek és a mutatónévmások viszonylag alacsony átlagai, a felszólítások magas, a kibővítések alacsony aránya) viszont azon tényezők közé tartoznak, amelyekről több vizsgálatban is bebizonyosodott, hogy előnytelenül befolyásolják a gyermek nyelvi fejlődését (Newport et al., 1977; Furrow et al. 1979).

E tényezők értelmezésében azonban óvatosságra int az a tény, hogy a "Gyermekek értelmes közlései" és a "Gyermekek vokalizációs szakaszai" változók mérőszámai eltérőnek mutatták e két csoportba tartozó gyermekek nyelvi érettségét: az iskolázatlan anyák gyermekei szignifikánsan kevesebbet beszéltek ($p < 0,05$) és szignifikánsan többet vokalizáltak ($p < 0,10$), mint az értelmiségi anyáké. Ez a tény pedig kétségekívül magyarázhatóvá teszi a fent érintett különbségek némelyikét. A kibővítések tekintetében tapasztalt különbségeket például nyilvánvalóan az is okozhatta, hogy az értelmiségi anyáknak - gyermekeik gyakoribb nyelvi megnyilatkozásai miatt - inkább volt módjuk az ilyen típusú társalgási válaszadásra, mint az iskolázatlanoknak: ti. volt mit kibővíteniük. (Ami a vokalizációk kibővítését illeti, ez nem bizonyult túlságosan gyakori jelenségnek,

és valamennyi vizsgált csoportban meglehetősen hasonló szinten: 1,33 és 2,00 átlagos érték között mozgott.)

Ami a mutatónévmások és a főnevek használatában regisztrált különbségeket illeti, ezek esetleg azzal is magyarázhatók, hogy az értelmiségi anyák gyermekei már előbbre jutottak a szavak elsajátításában, s a tárgyak neve iránti megnövekedett érdeklődésük hatására anyjuk beszédében is gyakoribbá vált a puszta főnévvel, vagy - (alanyi szerepkörű mutatónévmásból és a névszói állítmány funkcióját betöltő főnévből álló) deiktikus mondattal történő megnevezés.

A regisztrált különbségek mibenlétének, lehetséges hatásainak a tisztázásához tehát a másik két beszédminta elemzésének az eredményeire is feltétlenül szükség van: ugyanis csakis longitudinális perspektívában dönthető el az a kérdés, hogy a kisgyermek aktuális nyelvi szintjéhez való alkalmazkodást tükröznék-e a tárgyalt jelenségek, vagy pedig állandó jellemzői az anyai beszédnek.

A településtípus szerinti csoportok (Peremkerületi, Agglomeráció, Tanyasi) adatait egymással összevetve szembeötlő, hogy az agglomerációs csoport eredményei szinte minden - az előbbieken tárgyalt - változó esetében szélső értéket képviselnek, s több esetben (pl. az "Önmódosítás", a "Szemantikailag új mondat" és a "Valódi kérdés" kategóriák esetében) szignifikánsan különböznek a másik két csoport mérőszámaitól. Ezen túl több más változó mérőszám is szignifikánsan különbözik (így például az agglomerációs csoportba tartozó anyák szignifikánsan kevesebb igemódosítói, nem jelenidejű igét és közvetett felszólítást használtak, mint a peremkerületi és/vagy tanyasi csoportba tartozók).

Kutatásunk longitudinális mivolta erősen korlátozta az egy-egy csoportban vizsgálható családok számát. Ezt a jelenséget azonban a vizsgált minta kicsiny volta ellenére nem tekintjük a véletlen művének. A tanulmány teljes adatbázisának feldolgozása után, a szociológiai szakirodalom segítségével a településtípus szerinti csoportok nyelvi különbségeinek a magyarázatára is kísérletet teszünk.

- Bárczi G. (1957), Fonetika. Budapest, Tankönyvkiadó
- Barnes, S. - Gutfreund, M. - Satterly, D. - Wells, G. (1983), Characteristics of adult speech which predict children's language development. Journal of Child Language 10: 65-84.
- Bellinger, D. (1980), Consistency in the pattern of change in mothers' speech: Some discriminant analyses. Journal of Child Language 7: 469-487.
- Bernstein, B. (1961), Social structure, language and learning. Educational Research 3: 163-176.
- Bernstein, B. (1971), Class, Codes and Control. Vol.I: Theoretical Studies towards a Sociology of Language. London, Routledge
- Broen, P. (1972), The Verbal Environment of the Language-Learning Child. Monograph of the American Speech and Hearing Association 17, December
- Brown, R. - Bellugi, U. (1964), Three processes in the child's acquisition of syntax. In: Lenneberg, E.H. (szerk.), New Directions in the Study of Language. Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 1964, 131-161.
- Cazden, C. (1965), Environmental assistance to the child's acquisition of grammar. Unpublished doctoral dissertation, Harvard University. Idézi: Gleason, J.B. - Weintraub, S. (1978), Input language and the acquisition of communicative competence. In: Nelson, K.E. (szerk.), Children's Language. Vol. 1. New York, Gardner Press, 171-222.
- Cook Gumperz, J. (1973), Social Control and Socialization. London, Routledge.
- Cross, T.G. (1977), Mothers' speech adjustments: the contribution of selected child listener variables. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children: Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 151-188.
- Cross, T.G. (1978), Mothers' speech and its association with rate of linguistic development in young children. In: Waterson, N. - Snow, C.E. (szerk.), The Development of Communication. Chichester, New York, Wiley, 199-216.
- Enyedi Gy. (1980), Falvaink sorsa. Budapest, Magvető /Gyorsuló idő/
- Ervin-Tripp, S. (1976), Is Sybil there? The structure of some American English directives. Language in Society 5: 25-66.
- Ervin-Tripp, S. (1977), Wait for me, roller skate! In: Ervin-Tripp, S. - Mitchell-Kernan, C. (szerk.), Child Discourse. New York, Academic Press, 165-188.

- Ferguson, C.A. (1964), Baby talk in six languages. American Anthropologists 66: 103-114.
- Ferguson, C.A. (1977), Baby talk as a simplified register. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children: Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 209-235.
- Fraser, C. - Roberts, A. (1975), Mothers' speech to children of four different ages. Journal of Psycholinguistic Research 4: 9-16.
- Furrow, D. - Nelson, K. - Benedict, H. (1979), Mothers' speech to children and syntactic development: Some simple relationships. Journal of Child Language 6: 423-442.
- Garnica, O.K. (1977), Some prosodic and paralinguistic features of speech to young children. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children: Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 63-88.
- Gleason, J.B. (1975), Fathers and other strangers: Men's speech to young children. In: Dato, D.P. (szerk.), Georgetown University Round Table on Languages and Linguistics. Washington, D.C., Georgetown University Press, 289-297.
- Harkness, S. (1977), Aspects of social environment and first language acquisition in rural Africa. In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children: Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 309-316.
- Hawkins, P.R. (1969), Social class, the nominal group and reference. Language and Speech 12: 125-135.
- Henderson, D. (1970), Social class differences in form-class usage among five-year-old children. In: Brandis, W. - Henderson, D. (szerk.), Social Class, Language and Communication. London, 17-78.
- Hess, R.D. - Shipman, V.C. (1965), Early experience and the socialization of cognitive modes in children. Child Development 36: 869-886.
- Konrád Gy. - Szelényi I. (1971), A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság 12: 19-35.
- McDonald, L. - Pien, D. (1982), Mother conversational behaviour as a function of interactional intent. Journal of Child Language 9: 337-358.
- Nelson, K.E. - Carskaddon, G. - Bonvillian, J.D. (1973), Syntax acquisition: impact of experimental variation in adult verbal interaction with the child. Child Development 44: 497-504.
- Newport, E.L. - Gleitman, H. - Gleitman L.R. (1977), Mother, I'd rather do

- it myself: Some effects and non-effects of maternal speech style.
In: Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (szerk.), Talking to Children: Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press, 109-149.
- Pap M. - Pléh Cs. (1972), Nyelvhasználat és társadalmi helyzet. Szociológia 2: 211-234.
- Phillips, J. (1973), Syntax and vocabulary of mothers' speech to young children: age and sex comparisons. Child Development 44: 182-185.
- Pléh Cs. - Radics K. (1982), Beszédhelyzet és kommunikációkutatás. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV, 87-108.
- Robinson, W.P. - Rackstraw, S.J. (1967), Social and psychological factors related to variability of answering behavior in five-year-old children. Language and Speech 10: 88-106.
- Robinson, W.P. - Rackstraw, S.J. (1972), A Question of Answers. London, Routledge.
- Sacks, H. - Schegloff E. (1974), Two preferences in the organization of references to persons in conversation and their interaction. In: Avison, N.H. - Wilson, R.J. (szerk.), Ethnomethodology, labelling theory, and deviant behaviour. London, Routledge and Kegan Paul.
- Schieffelin, B.B. (1979), Getting it together: An ethnographic approach to the study of the development of communicative competence. In: Ochs, E. - Schieffelin, B.B. (szerk.), Developmental Pragmatics. New York, Academic Press, 73-108.
- Searle, J. (1975), Indirect speech acts. In: Cole, P. - Morgan, J. (szerk.), Syntax and Semantics. Vol. 3. New York, Academic Press, 59-82.
- Shatz, M. - Gelman, R. (1973), Development of Communication Skills. Mono-graphs of the Society for Research in Child Development 152.
- Skinner, B.F. (1957), Verbal Behavior. New York, Appleton-Century-Crofts.
- Snow, C.E. (1972), Mothers' speech to children learning language. Child Development 43: 549-565.
- Snow, C.E. (1974), Mothers' speech research: An overview. Paper presented at the S.S.R.C. Conference on Language Input and Acquisition, Boston, 1974. Idézi: Gleason, J.B. - Weintraub, S. (1978), Input language and the acquisition of communicative competence. In: Nelson, K.E. (szerk.), Children's Language. Vol. 1. New York, Gardner Press, 171-222.
- Snow, C.E. (1972), The development of conversation between mothers and babies. Journal of Child language 4: 1-22.

- Snow, C.E. - Arlman-Rupp, A. - Hassing, Y. - Jobse, J. - Joosten, J. - Vorster, j. (1976), Mothers' speech in three social class. Journal of Psycholinguistic Research 5: 1-20.
- Snow, C.E. - Ferguson, C.A. (1977), Talking to Children: Language Input and Acquisition. Cambridge, Cambridge University Press
- Turner, G.J. (1973), Social class and children's language of control at age five and age seven. In: Bernstein, B. (szerk.), Class, Codes and Control. Vol. 2. Applied Studies towards a Sociology of Language. London, Routledge, 135-201.
- Vági G. (1982), Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás - társadalmi egyenlőtlenségek. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Van der Geest, A.J.M. - Snow, C.E. - Drewes-Drubbel, A. (1974), Developmental aspects of mother-child conversation. Institute for General Linguistics, University of Amsterdam
- Ward, M.C. (1971), Them Children: A Study of Language Learning. New York, Holt, Rinehart and Winston
- Wells, C.G. - Robinson, W.P. (1982), The role of adult speech in language development. In: Fraser, C. - Scherer, K.R. (szerk.), Advances in the Social Psychology of Language. Cambridge, Cambridge University Press, 11-76.

I. szám, 1985. november

SOLT KORNÉL

TÉVES ILLÚZIÓK A HATÁROZATLAN PREDIKÁTUMOK
MEGREND SZABÁLYOZÁSÁRÓL

1092 Budapest, Kinizsi u. 22.

Az elmosódó terjedelmű - határozatlan - predikátumokat a logika általában vagy ki szokta rekeszteni hatóköréből, vagy megkísérli megrendszabályozni őket. A dolgozat a határozatlanság komolyanvétele mellett érvel, s ezen belül elemzi annak az elterjedt felfogásnak a problematikus voltát, amely csak az univerzumot dichotóm módon tagoló predikátumokat tartja határozottaknak.

1. A határozatlan, a parttalan, a támpont nélküli, a felosztatlan és a feloszthatatlan mindig nyugtalanítóan hat az emberi elmére. Ha nincs egy koordinátarendszerünk, amelyben meg tudunk kapaszkodni, úgy érezzük, zuhanunk - a semmibe. Olyen ez, mint amikor a hajó kapitánya nem tudja megállapítani a hajó pozícióját.

Nem véletlen, hogy a Robinsonok egyik legfontosabb feladatuknak tekintik felvésni, számon tartani a múltó napokat, nehogy "kiessenek az időből", (ami - a pszichológusok szerint - súlyos lelki traumát okoz). Félünk mindentől, ami határozatlan! Mindentől, ami bizonytalan!

Vajon nem ez a félelmünk tükröződik-e a Thomas S. Kuhn által említett kártyakísérletben is? Szabályos kártyák közé szabálytalan, "nemlétező" kártyákat is keverték, pl. fekete kör négyest. A kártyákat megmutatják a kísérleti alanynak, akinek - egyre hosszabb megtekintési idő ellenére - sokáig nem tűnik fel, hogy egy kártya szabálytalan. Majd (egy bizonyos hosszabb megtekintési idő után) a kísérleti alany valóságos pánikba esik és így kiált fel: "Bármilyen is ez a kártya, egyáltalában nem értem, milyen színű. Nem is olyan, mint egy kártya. Már azt sem tudom, milyen a színe, pikk-e vagy kör. Már abban sem vagyok biztos, milyen a pikk. Istenem!" (Kuhn (1984, 93-94)). "Néha tudósok is viselkednek így" - jegyzi meg Kuhn e kísérlet kapcsán.

Thor Heyerdahl tesz említést arról, hogy egy éjjel a hullámok valami nagyon különös halat dobta fel a Kon-Tikire. Az expedíció zoológusa mélyen aludt. Amikor felébresztették, szemét dörzsölve meredt a halra, majd ezt mondta: "Ilyen hal nincs"- és tovább aludt.

Tény, hogy vannak határozatlan tulajdonságok, vannak határozatlan fogalmak, vannak határozatlan jelentésű szavak, vannak határozatlan logikai predikátumok, mégis számos kiváló gondolkodó fejt ki a határozatlan predikátumok kapcsán olyan álláspontokat, amelyek összeférhetetlenek magával a jelenséggel: a predikátum határozatlanságával. A határozatlan predikátumok nem illenek bele a klasszikus logika fogalmi kereteibe! Úgy tűnik, sokan kergetnek délibábokat: határozottá tenni azt, ami határozatlan! Az alábbiakban ilyen téves illúziókkal szeretnék foglalkozni.

Talán ezen önellentmondásokkal terhes törekvések mögött is a határozatlantól való félelem áll? Tény, hogy az emberi elme úgy kísérel meg eligazodni az őt körülvevő objektív világ roppant sokaságában, hogy azo-

nosságokat és különbségeket tár fel, igyekszik éles határt vonni az "igenek" és a "nemek" között. És teszi ezt, talán, ott is, ahol ténylegesen nincsenek ilyen éles határok.

2. A "határozottság" és a "határozatlanság" szempontjából intuitíven érzékeny különbséget tudunk tenni eltérő tulajdonság-típusok között.

Pl. bizonyos számoknak azt a tulajdonságát, hogy azok "száznál kisebb pozitív egészek" vagy bizonyos objektumoknak azt a tulajdonságát, hogy azoknak " 1.39×10^9 méter átmérőjük" van, joggal, határozott tulajdonságoknak tekintjük. Ugyanakkor egyes objektumoknak ilyen tulajdonságairól, mint pl. "magas", "alacsony", "ügyes", "ügyetlen", "egészséges", "beteg", "hegy", "völgy", "domb" stb. tudjuk, hogy azok határozatlanok.

A tulajdonságoknak fogalmakat feleltetünk meg és a tulajdonságokat (ill. a fogalmakat) predikátumokkal fejezzük ki. A "határozatlanság" egyaránt felléphet akár a tulajdonságok, akár a fogalmak, akár a természetes nyelvekben a tulajdonság-nevek, akár a logikában a predikátumok szintjén. A továbbiakban a határozatlanságot az egyváltozós predikátumok, ill. a természetes nyelvek ezeket kifejező szavai kapcsán vizsgálom.*

A fenti intuitív megközelítés és az említett példák után vegyünk most szemügyre annak szabatos definícióját, hogy mikor tekintünk egy predikátumot "határozottnak" és mikor "határozatlannak".

Egy predikátumot akkor és csak akkor fogok határozottnak nevezni, ha az egy tetszőleges nemüres \underline{U} halmaz teljes partícióját adja. Figyeljük meg egy predikátum határozottságát akkor, ha az \underline{U} -nak pl. a dichoton felosztását teszi lehetővé. Legyen $\underline{F}x$ egy ilyen határozott predikátum (amely pl. a "fővárosnak lenni" tulajdonságot jelöli). Ekkor $\underline{F}x$ az \underline{U} halmazt egyértelműen két részhalmazra osztja. Az egyikbe tartoznak \underline{U} -nak mindazon elemei (mindazok az individuumok), amelyek \underline{U} -ban az \underline{F} tulajdonsággal rendelkeznek, a másikba pedig mindazok, amelyek nem \underline{F} tulajdonságúak.

Adva van tehát \underline{U} -n belül az $\{\underline{F}\}$ halmaz és ennek \underline{U} -ra vonatkoztatott komplementer-halmaza, az $\{\bar{\underline{F}}\}$ halmaz. A két halmaz diszjunkt (nincs közös elemük) és azok együtt \underline{U} -t alkotják. Másként: a két halmaz \underline{U} tekintetében egymást kizáró és együtt kimerítő. $\{\underline{F}\} \cap \{\bar{\underline{F}}\} = \emptyset$. ($\{\underline{F}\}$ -nek és komplementumának a metszete az üreshalmaz.) $\{\underline{F}\} \cup \{\bar{\underline{F}}\} = \underline{U}$. ($\{\underline{F}\}$ -nek és komplementumának

* Meg lehet különböztetni egy predikátum intenzionális és extenzionális határozatlanságát. Csak az utóbbival foglalkozom.

az uniója maga U.)

A határozott predikátumokra fent említett példák esetén ezek a kikötések valóban teljesülnek. Sem a "100-nál kisebb pozitív egész", sem a " 3.19×10^9 méter átmérőjű" predikátumok esetében nem találunk U-ban egyetlenegy olyan individuumot, amelyre nézve kétséges lenne, vajon annak megvan-e vagy hiányzik a kérdéses tulajdonsága. Határozott predikátumok esetén nem lépnek fel "határesetek" (un. "borderline cases"), tehát olyan individuumok, amelyek kapcsán objektíven kétséges és szubjektíven eldönthetetlen, vajon annak megvan vagy hiányzik a kérdéses tulajdonsága. Egy predikátum határozatlan, ha az nem határozott; ha tehát van legalább egy olyan individuum, amely tekintetében objektíven indeterminált és szubjektíven eldönthetetlen – pl. a klasszikus kétértékű logikából indulva ki – az, hogy annak megvan-e vagy hiányzik a predikátummal jelölt tulajdonsága. – Gondoljunk pl. a "hegy" predikátumra. Az általa jelölt tulajdonságnak vannak kétségtelen pozitív esetei (pl. a Himalája, az Alpok) és vannak kétségtelen negatív esetei (pl. hazánkban az Alföld), de e kettő közé beékelődnek azok az emelkedések, amelyekről vitatható, vajon azok a "még nem hegyhez" vagy a "már hegyhez" tartoznak-e. – Vagy pl. az "egészségesnek lenni" predikátum kapcsán emberek adott univerzumában elkülöníthetjük az un. pozitív prototípusokat (a határozottan egészségeseket) és a negatív prototípusokat (a határozottan betegeket), de nagy számban vannak közbülsők, akik nem teljesen egészségesek, de nem is kifejezetten betegek.*

3. A predikátumok határozatlansága ("vagueness") sok gondot okozott és okoz a logikusoknak. Bár napjainkban már széles köre van az olyan toleráns álláspontoknak, amelyek elfogadják a határozatlan predikátumokat úgy, amilyenek azok ténylegesen és objektív adottságaikból kiindulva igyekeznek egy fajta "rájuk szabott" logikát kidolgozni ("fuzzy logic")

*Nicholas Rescher ezt írja: "Figyelmet érdemel, hogy a $P(x)$ tulajdonsághalmaz 'teljes' abban az értelemben, hogy minden φ tulajdonság esetén vagy maga φ , vagy a komplementuma, $\bar{\varphi}$ kell, hogy x -hez tartozzék. Minden individuum... tulajdonság eldöntő." (1975, 52) Ennek megfelelően – írja – "...an individual... cannot be vague or schematic but must issue a committal yea or nay with respect to every property whatsoever." (1975, 57) – Világos, hogy Rescher ezen megállapításai kizárólag határozott predikátumok esetén érvényesek. Határozatlan predikátumok tekintetében egy individuum nem feltétlenül "tulajdonság-eldöntő" ("property-decisive").

mégis a többségi álláspont intoleráns velük szemben.

Az intoleráns attitűdnek kétféle megnyilvánulása van. Az egyik (és ez nagyon következetes álláspont) kategorikusan kirekeszti a határozatlan predikátumokat a logika birodalmából. E nézet szerint valami - mint predikátum - csak akkor léphet be a logika területére, ha az határozott.* Ellenkező esetben az - eleve - nem predikátum.** Ez a klasszikus kétértékű logika álláspontja.***

Egy másik intoleráns (és, nézetem szerint, következetlen, téves illúziók által befolyásolt) álláspont viszont igyekszik ezeket a zabolátlan, neveletlen "határozatlan" predikátumokat "megszelidíteni" és így "bevezetni" egy határozott értékű logikába. Az ilyen kísérletek nem tehetnek mást: erőszakot tesznek a tényeken. Figyeljünk meg erre példákat.

4. Zygmunt Ziemiński (1976) két ábrán mutatja meg a különbséget a határozott és a határozatlan predikátumok között. A határozott predikátumra az "államügyész" ("prosecutor"), a határozatlanra a "lusta" ("idler") predikátumot választotta. Az előbbi - Ziemiński szerint - egy név éles határokkal ("clean-cut name"). Valaki - írja - kijelölésétől haláláig egyértelműen államügyész.****

*Frege szerint: "... a kizárt harmadik törvénye - valójában - csak más formája annak a követelménynek, hogy a fogalmainknak legyenek éles határai." (1952, 159)

**A klasszikus kétértékű logika alapelveinek felsorolásakor Ruzsa Imre első helyen ezt a föltevést említi: "...az állítások végső alkatrészei olyan állítások, amelyekben egyértelmű terjedelemmel bíró predikátumokat vonatkoztatunk egymástól jól elkülöníthető individuumokra;" (1984a, 57 - Kiemelés tőlem.)

***Azt a követelményt, hogy a predikátumok legyenek teljesen határozottak, Wittgensteinnek a Tractatusban tett következő megállapítása is magában foglalja:

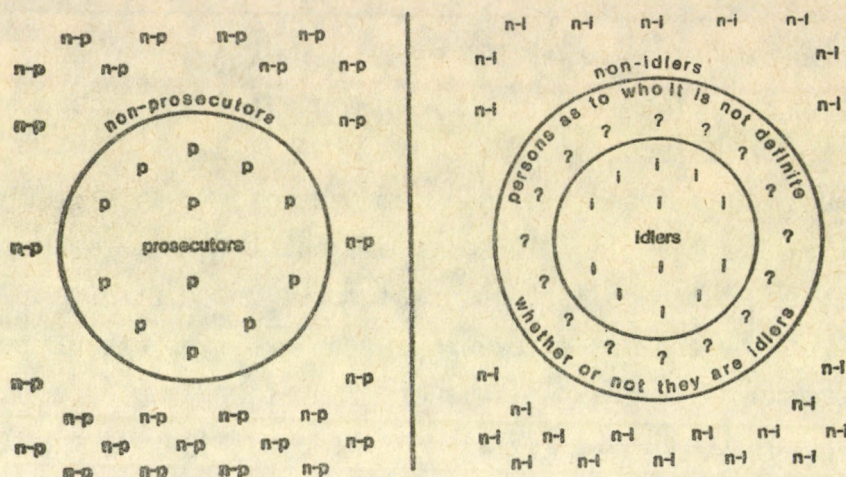
"A kijelentés mutatja, hogyan állnak a dolgok, ha igaz. És azt mondja, hogy így és így állnak.

A kijelentésnek a valóságot igenre vagy nemre kell meghatároznia.

Tehát teljesen le kell írnia azt." (1963, 4.022, 4.023 pontok, 127) - (Csak határozott predikátumokkal lehet a világot "teljesen" leírni.)

****Ziemiński (1976, 38) egyébként - helyesen - maga is megállapítja, hogy az "államügyész" predikátum nem teljesen határozott: "...ha figyelemesebbek vagyunk - írja - bizonyára észrevevesszük, hogy a köznapi nyelvben majdnem minden név valamelyest határozatlan." - Nos, erre Bertrand Russell (1923, 85-86) már elég régen rámutatott: "Teljesen világos - írja -, hogy mivel a színek kontínuumot alkotnak, ezért vannak olyan színárnyalatok, amelyek kapcsán kétséges, vajon azok még pirosnak minősülnek-e, vagy sem. Ennek nem az az oka, mintha nem tudnánk, mit jelent ez a szó: 'piros', hanem az, hogy az egy olyan szó, amelynek az extenziója alapvetően kétséges. A kizárt harmadik törvénye igaz, ha pontos szimbólumokat alkalmazunk, de nem igaz, ha a szimbólumok határozatlanok, amint hogy - valójában - minden szimbólum határozatlan." (Kiemelés tőlem.)

Nem ez a helyzet a "lusta" predikátum esetén, amelynek kapcsán fellépnek a vitás "határesetek". Ziemiński (1975, 38) ábrája az alábbi:

A bal oldali ábrán látjuk az "éles demarkációs vonalat" - vö. Margalit (1976, 212) - az "államügyész" és a "nem államügyész" predikátumok extenziói között. Ha feltételezzük, hogy ez az ábra egy valóban teljesen határozott predikátumra vonatkozik, akkor az ábra kifogástalan. (Csupán Ziemiński példája rossz. De ha az ábrába pl. a "100-nál kisebb pozitív egész" predikátumot helyezzük, akkor a bal oldali ábra helyes.)

Íme! Ez a bal oldali ábra a fogalmi rend valamilyen paradicsomát mutatja, amely után, úgy tűnik, sokan vágyódnak! Sajnos, ez a vágy olyan erős, hogy ennek a paradicsomnak a gyengített, de a lényeg tekintetében változatlan mása a jobb oldali ábrán is látható, holott annak ott nincs semmi helye sem. A jobb oldali ábra - nézetem szerint - teljesen elhibázott.* Tény, hogy azon nem látunk egy élesen meghúzott demarkációs vonalat, mint a bal oldali ábrán, de ehelyett látunk két élesen meghúzott demarkációs vonalat, amelyek egyértelműen körülhatárolják a határozatlan predikátum "bizonytalansági sávját". A belső kör elválasztja azt a pozitív prototípusoktól, a külső pedig a negatív prototípusoktól. Csakhogy határozatlan predikátum esetén (és a "lusta" predikátum valóban ilyen) ez a két éles vonal és az általuk határolt "sáv" hiányzik. A köztes "tartomány" nem "sáv", mert nincsenek határai.

Úgy vélem, hogy a jobb oldali ábrán nem egy határozatlan predikátumot

*Úgy vélem, valamit éppen akkor tudunk helyesen ábrázolni, ha az határozott. A határozatlan predikátumok - a sajátosságok folytán - energikusan ellenállnak ábrázolási kísérleteinknek.

látunk, hanem egy olyan határozott predikátumot, amely U-nak nem dichoton, hanem trichoton teljes partícióját adja, ti. felosztja a tárgyalási univerzumot: 1) a "kétségtelenül lusta" (belső körsík), 2) a "kétségtelenül nem-lusta" (a külső körön kívüli tartomány) és 3) a "kétségtelenül sem nem lusta, sem nem nem-lusta" (a sáv) individuumok részhalmazaira.

Aki így ábrázol egy "vague" predikátumot, az félreértette a határozatlanság lényegét, ti. azt, hogy egy határozatlan predikátumot nem lehet felhasználni egy tárgyalási univerzum partíciójára.

5. Valóban így van-e ez? Valóban nem lehet felosztani egy univerzumot egy határozatlan predikátum segítségével? Figyeljük meg, mit ír Hans Kamp (1981, 229-230) e kérdés kapcsán:

"Legyen P egy határozatlan predikátum. P határozatlansága abban nyilvánul meg, hogy vannak objektumok, amelyekről nem lehet eldönteni, vajon ezek P extenziójába tartoznak-e. Amikor ezt a kifejezést használom: "nem lehet eldönteni", nem arra gondolok, hogy hiányoznak a gyakorlati eszközök ahhoz, hogy megtaláljuk a választ erre a kérdésre: 'Vajon igaz-e P erre az objektumra?', hanem arra gondolok, hogy egyszerűen nincs semmi válasz erre a kérdésre. A P predikátum nem osztja fel az objektumok tartományát két halmazra, azon objektumok halmazára, amelyekre igaz és azokéra, amelyekre hamis, ...

hanem azt három halmazra osztja: azon objektumok halmazára, amelyekre P igaz (ez a halmaz P pozitív extenziója) és azon a objektumok halmazára, amelyek kapcsán nincs válasz erre a kérdésre: 'Igaz-e P a-ra?' (ez P igazságérték-rése)." *

Úgy vélem, hogy az idézetnek (amelyet csak én választottam két részre) az első bekezdése helyes, a második, amely - egyébként - teljesen egyezik Ziemiński jobb oldali ábrájával, téves.

A határozatlan P predikátum nem osztja fel U-t három halmazra, mert - határozatlansága folytán - nem képes teljes partíciót biztosítani. U-ban bizonytalan a kétes esetek száma és ezért bizonytalan a pozitív és a negatív prototípusoké is. Nem lehet megadni a "határesetek" számát, tehát azok halmazát sem. - Tegyük fel ezt a kérdést: "Hogyan lehet megkapni P értékrésének a pontos terjedelmét?" Kamp erre így válaszol:

"Ha a tárgyalási univerzumból kivonjuk P-nek mind a pozitív, mind a negatív extenzióját, akkor, ami marad, azt nevezzük P igazságérték-résének." (1981, 230.)

Igen, de ami marad, az nem halmaz, minthogy a pozitív prototípusok és a negatív prototípusok sem alkotnak halmazt. (Mindez vonatkozik Ziemiński jobb oldali ábrájára is.)

* Tehát P pozitív és negatív extenziói egymást kizárók U tekintetében, de nem együtt kimerítők.

A Kamp-féle idézet második bekezdésében írtak helytállóak egy teljesen határozott predikátumra nézve, ha azt egy olyan univerzumon értelmezzük, amelyet alkotó individuumok között vannak a predikátum pozitív és negatív extenzióján egyaránt kívül eső individuumok is. Egy ilyen univerzumot egy határozott P predikátum valóban egyértelműen három halmazra oszt fel: az egyik P igazság-tartománya, a másik P hamis-tartománya és a harmadik P értékrésének a tartománya. (Ziemiński jobb oldali ábrája - valójában - ennek a szituációnak a modellje. Ez az ábra egy határozott predikátum "működését" mutatja egy igazságérték-réses háromértékű logikában. A bal oldali ábra pedig ugyanezen predikátum "működését" a klasszikus kétértékű logikában.)

Ha a "száznál kisebb pozitív egész" predikátumot nemcsak számokból, hanem - mondjuk - épületekből is álló univerzumon értelmezzük, akkor pl. "A Parlament épülete száznál kisebb pozitív egész" - határozottan az értékrésbe (Ziemiński jobb oldali ábráján a sávba) tartozik.

Egyébként Kamp - a későbbiek során - maga is "megérzi" álláspontjának hibáját. Ezt írja:

"Az éles határnak egy határozatlan predikátum igazságérték-rése és a pozitív vagy a negatív extenziója között - nem tudunk semmilyen intuitív jelentést tulajdonítani. Érezzük, hogy nem lehet ilyen éles demarkációs vonal." (1981, 253.)

Azt hiszem, többről van szó, mint érzésről: tudjuk, hogyha egy predikátum határozatlan, akkor a "bizonytalanságnak" nem lehetnek éles határai sem az "igen", sem a "nem" irányába. Mindezt már Kit Fine nagyon világosan megállapította (mégis, úgy látszik, fejtegetései sokakat nem győztek meg):

"The vague itself be vague, or vaguely vague, and so on. For suppose that James has a few fewer hairs on his head than his friend Herbert. Then he may well be a borderline case of a borderline case or a borderline case of a borderline case of a borderline case of a bald man." (1975, 287)

Ezért könnyű belátni, hogy egy predikátum határozatlanságát nem lehet kifejezni végtelen logikai értékkel sem, ill. végtelen értékkel sem lehet egy határozatlan predikátumot határozottá tenni.

Ha Ziemińszky jobb oldali ábráján egyre újabb éles elválasztó vonalakat húzunk és azokkal újabb és újabb területeket jelölünk ki, az így keletkező modellekben ábrázolt predikátum - ennek ellenére - továbbra is "határozottként" működik. Ha pl. a jobb oldali ábrát egy további körrel négy tartományra osztjuk, akkor az egy határozott predikátum "működési"

modellje lehet egy négyértékű logikában, amely az "igaz" és a "hamis" mellett megengedi az "értékrést" és az "értéktorlódást" ("overlap", "both true and false", "glut") is.

6. Marie Bunge egyik könyvében (1967, I. 38-99) érdekes fejtegetéseket olvashatunk a "határozatlanságról". - De, úgy vélem, Bunge téved, amikor egy predikátumot akkor és csak akkor tekint határozottnak, ha az egy univerzum dichoton felosztását teszi lehetővé. (Amint erre korábban már utaltam, nézetem szerint, egy predikátum akkor is határozott, ha az pl. trichoton, kvadroton, stb. teljes partíciót tesz lehetővé.) Egy C fogalom - írja Bunge - csak abban az esetben határozott, ha az egy halmazt egyértelműen két részhalmazzra oszt fel, amikor az egyik C (ennek az elemei $C(x)$ tulajdonságúak), a másik pedig a komplementer-halmaz, \overline{C} (ennek mindaz eleme, ami nem elégíti ki a $C(x)$ függvényt).

"Ha...adva van - írja ezek után - az olyan határeseteknek egy száma, amelyeket akár C -be, akár \overline{C} -be be lehet helyezni (aminthogy ez a helyzet, ha valaki kopaszodik), úgy C -nek az extenziója, bizonyos fokig határozatlan és ezt az extenzionális határozatlanságot a határesetek arányával lehet mérni." Legyen - folytatja - $E(C)$ a C -nek és $E(\overline{C})$ a \overline{C} -nek az extenziója. Ha egy fogalom határozott, akkor $E(C) \cap E(\overline{C}) = \emptyset$. Minthogy Bunge fogalom-extenziók (halmazok) számosságát "M"-mel jelöli, határozott fogalom esetén $M[E(C) \cap E(\overline{C})] = 0$. (Így van!) Ezek után ezt írja:

"Határozatlan fogalmak esetén a C és a nem- C extenziók átfedésének a számossága, tehát az $M[E(C) \cap E(\overline{C})]$ egy nem negatív n szám lesz és az n , valamint az N számosságok aránya lesz C határozatlanságának a mértéke, amikor N az $U = E(C) \cup E(\overline{C})$ univerzumnak a számossága. Vagyis egy C fogalom extenzionális határozatlanságát $\left[\frac{V(C)}{e}\right]$ így definiálhatjuk:

$$\frac{V(C)}{e} = \text{df} \frac{n}{N} \quad *$$

Úgy vélem, ennek a fejtegetésnek az a hibája, hogy a "határeseteket" Bunge is pontosan megszámálható összeségnek, tehát klasszikus értelemben vett halmaznak (és nem "fuzzy-halmaznak") tekinti, határozott számossággal, holott határozatlan predikátum esetén nincs a határeseteknek ilyen halmaza (tehát számossága sem). Ezért - nézetem szerint - n -t mindaddig nem lehet megadni (megszámolni), amíg a kérdéses predikátum határozatlan és ennek következtében az n/N értéket sem lehet megadni. Így egy határozatlan

*Ezek szerint egy predikátum extenzionális határozatlanságának a maximális mértéke: 1, amikor $n = N$. (Egy határozott predikátum extenzionális határozatlansága 0.)

predikátum határozatlanságának a "pontos mércéje" is csak egy téves illúzió!

7. Egy tudomány nyelve valamely természetes nyelv szavait használja fel. Ezek a szavak - többnyire - határozatlanok. Érthető célkitűzés az, hogy egy tudományos nyelv használói igyekeznek a természetes nyelv határozatlan predikátum-neveit - mielőtt azokat felveszik az adott tudomány nyelvébe - lehetőleg határozottabbakká tenni. Ez - amint mondani szokás - "minden korlát nélkül" lehetséges. Valóban, egyre pontosabb definíciókkal csökkenteni lehet egy predikátum határozatlanságát. Világos azonban, hogy a pontosítás eredménye sohasem lehet "teljesen határozott", minthogy a természetes nyelven megfogalmazott definíciók jobb oldalán, a definiensben is fellépnek határozatlan predikátum-nevek. (Ez elég komoly korlát a határozatlan predikátumok "minden korlát nélküli" pontosabbá tételében!)

Sokan úgy tekintik a predikátumok határozatlanságát, mint valamilyen betegséget, amelyből a nyelvet - lehetőleg - "ki kell gyógyítani". De vajon helytálló-e ez az elképzelés és helyes-e ez a célkitűzés? Vajon valóban ki kell-e úzni a határozatlanságot lehetőleg mindenfajta nyelvből?

Az imént említett nézet nagyon elterjedt!* Szeretnék ennek kapcsán ismét Bunge-re (1967, I. 97-98) hivatkozni. Ezt írja:

"Fogalmi készletünknek háromféle betegsége, csapása (lehet, örök csapása) van: a gazdag fogalmak szűkös volta, a szegényes fogalmak bősége és mindnek a határozatlansága, kivéve a szigorúan formálisakat..." - Bunge egyértelműen, minden esetben pozitív törekvésnek ítéli meg azt, ha a fogalmainkat határozottabbakká igyekszünk tenni. "...a határozatlanságnak...nincs pozitív aspektusa. Az inkább fogalmi, mint nyelvi betegség. És ezért sokkal nehezebb is gyógyítani."

Nem tartom meggyőzőnek Bunge álláspontját, amelyet - egyébként - csak mint példát idéztem egy elterjedt nézetre! Vajon tartalmilag feltétlenül és mindig gazdagodik-e egy információ, ha a benne használt predikátumokat igyekszünk minél határozottabbakká tenni? Vagy - esetleg - szegényedik? Van erre általános érvényű válasz, vagy a helyes válasz függ az információ terjedelmétől, céljától, a szituációtól, amelyben elhangzik?

Azt hiszem, sok bölcsesség van az iméntivel ellentétes álláspontban, amelyre példaként Russelt (1983, 218) idézhetem, aki a "Piccadilly"

*Az értékrés kapcsán is észlelhető ilyen törekvés. Meggyőző Ruzsa Imre (1984b, 61) következő megállapítása: "...Frege óta állandó erőfeszítéseket tettek arra, hogy kiűzzék a szemantikai értékréseket a logika birodalmából. Úgy vélem, ez hibás politika. Először is, úgy tűnik, a szemantikai értékrések megjelenése valóságos jelenség. Másodszor...a szemantikai értékréseket megengedő logikai rendszerek természetes eszközről gondoskodnak a jelentések finom megkülönböztetéséhez."

szó használatát elemezve (amely szó sokkal többet és mást jelent egy londoninak, mint pl. egy külföldinek, aki csak hallott a Piccadillyről, de sohasem látta azt), ezt írja a nyelv határozatlanságairól:

"Ha ragaszkodnánk egy határozott nyelvhez, akkor képtelenek lennénk elmondani otthon, mit láttunk külföldön. Mindenképpen hihetetlenül kényelmetlen dolog lenne, ha nyelvünk teljesen határozott lenne. És ezért hálá az égnek, hogy nem az. (Kiemelés tőlem.)"

Elég meglepő kijelentés az analitikus iskola egyik nagy alakjától, attól a gondolkodótól, akinek (úgy tűnik) egész életművét a pontosságra törekvés fémjelzi! Lehet, hogy idézett megállapításában túlzás is van (bár tény, hogy a túlságosan élesen kihegyezett ceruza hegye többnyire letörik!), de ha egyszer vannak határozatlan predikátumok és azokat semmilyen eljárással sem lehet teljesen határozottakká tenni, akkor vajon nem ésszerűbb-e az "űzzük ki a határozatlan predikátumokat!" attitűd helyett (nolens-volens) a "találjuk meg a módját, miként lehet együtt élni a határozatlan predikátumokkal (ha már úgyis kénytelenek vagyunk velük együtt élni)!" stratégiát választani?

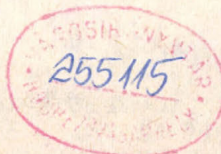
Tény, hogy a "határozatlan predikátumok" gyakran zavart okoznak az információ-közlésben. De nem egyedül felelősek azért, ha egy állítás igaz, ill. hamis volta bizonytalanná válik. Bertil Rolf (1980, 316) mutatott rá arra, hogy a két klasszikus lógikai érték hiányát egy mondat esetén nemcsak a benne szereplő predikátumok, hanem a benne fellépő individuumnévnek a határozatlansága is okozhatja.*

Másrészt a predikátum határozatlansága (és - esetleg - individuumnevéké) nem is mindig idéz elő határozatlanságot abban a tekintetben, hogy egy mondat rendelkezik-e a klasszikus két igazságérték egyikével. Pl. "A Golf-áram melegíti Európát" állítás egyértelműen igaz annak ellenére, hogy az abban szereplő predikátum ("melegíti") és az abban fellépő két individuumnév ("Golf-áram", "Európa") egyaránt nagymértékben határozatlan.

*Egér Rolf (1980, 315-316) ezt a példát említi: "A Napnak pontosan $1,39 \times 10^7$ méter az átmérője." Ez az állítás sem nem igaz, sem nem hamis annak ellenére, hogy az abban szereplő predikátum ("pontosan $1,39 \times 10^7$ méter átmérőjű") teljesen határozott. Az értékrés oka a példa esetén az, hogy a "Nap" individuum határozatlan ("fuzzy object").

Irodalom

- Bunge, M. (1967), Scientific Research I-II. Berlin, Springer
- Fine, K. (1975), Vagueness, truth and logic. Synthese 30: 265-300.
- Frege, G. (1952), Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege (szerk. P.T. Geach - M. Black). Oxford, Blackwell
- Kamp, H. (1981), The paradox of the heap. In: Mönnich, U. (szerk.), Aspects of Philosophical Logic. Dordrecht, Reidel, 1981, 225-277.
- Kuhn, T.S. (1984), A tudományos forradalmak szerkezete. Budapest, Gondolat
- Margalit, A. (1984), Vagueness in vogue. Synthese 33: 211-221.
- Rescher, N. (1975), A Theory of Possibility. Oxford, Blackwell
- Rolf, B. (1980), A theory of vagueness. Journal of Philosophical Logic 9: 315-326.
- Russell, B. (1923), Vagueness. The Australian Journal of Psychology and Philosophy 1: 84-92.
- Russell, B. (1923a), Facts and propositions. In: Klemke, E.D. (szerk.), Contemporary Analytic and Linguistic Philosophies. New York, Prometheus Book, 205-212.
- Russell, B. (1923b), Particulars, predicates and relations. In: Klemke, E.D. (szerk.), i.m. 213-222.
- Ruzsa I. (1984), Klasszikus, modális és intenzionális logika. Budapest, Akadémiai
- Ruzsa, I. (1984), Semantical value gaps. Doxa 2: 60-83.
- Wittgenstein, L. (1963), Logikai-filozófiai értekezés. Budapest, Akadémiai
- Ziemiński, Z. (1976), Practical Logic. Dordrecht, Reidel

Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből

Kiadja az MTA Nyelvtudományi Intézete
1250 Budapest, Pf. 19.

Szerkesztő bizottság:

Bakró-Nagy Marianne

Bánréti Zoltán

Gósy Mária

Hajdú Péter (a szerkesztő bizottság elnöke)

Kiefer Ferenc (a szerkesztő bizottság társelnöke)

Kontra Miklós

Paskó László (technikai munkatárs)

Sörös Anna

Szabolcsi Anna (felelős szerkesztő)

Wacha Balázs

Kiadványunk olyan, 1-2 íves cikkeknek a fóruma, amelyek megkívánják a gyors közlést, mert a szerző még a kutatás során érdemi bírálatot vár nagyobb számú kollégától, vagy mert az elért eredményeknek a szakmai közvéleménnyel való megismertetése sürgető. Az interdiszciplináris funkciónak megfelelően a vizsgálat indoklásának és az érvelés módjának explicitnek kell lennie.

A szerző a másutt való közlés jogát megtartja és 70 különnyomatot kap. A szerkesztés, a hivatkozások és az irodalomjegyzék formájára nézve az első szám szolgáljon mintául.

A kiadvány példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó könyvesboltjaiban.

Készül a Népművelési Intézet Nyomdájában

ISSN 0237-4226

8. 30.-